

***Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of the History of Science***

***Journal of History of Science and
Science of Science***

***Volume 4
2022***

ISSN Print: 2788 - 9831

ISSN Online: 2788 – 984X

ISSN-L: 2788-9831

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Elm Tarixi İnstitutu

Elm Tarixi və
Elmşünaslıq

No 4
2022

ISSN Print: 2788 - 9831
ISSN Online: 2788 – 984X
ISSN-L: 2788-9831

Национальная Академия Наук Азербайджана
Институт Истории Науки

***История науки и
наукведение***

№ 4
2022

ISSN Print: 2788 - 9831
ISSN Online: 2788 – 984X
ISSN-L: 2788-9831

Indexing / İndeksləşmə / Индексация

Jurnal 21.09.2021-ci il tarixindən Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində (№ 4314) qeydiyyatdan keçmişdir.

*www.jhsss.net
www.historyofscience.az
jhsss.hs.anas@gmail.com*

Editorial Staff

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli

*Director of the Institute of the History of Science of ANAS
mseyidbeyli@mail.ru*

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Dr. Bayram Quliyev

*Head of the Department of Theoretical and
Methodological Problems of the History of Science of the
"Institute of the History of Science" of ANAS
bayramqulusoy@yahoo.com*

EDITORS

Dr. Elvin Talishinski

*Head of the Department of Science of Science and Social
Problems of Science of the "Institute of the History of
Science" of ANAS
e.talishinski@inbox.ru*

Roya Mirzabayova

*Researcher of the ANAS Institute of the History of Science
royamirzabayova@gmail.com*

MEMBERS

Prof. Dr. Isa Habibbayli

*Full member of ANAS
Vice-president of ANAS
isa.habibbeyli@science.az*

Prof. Dr. Nargiz Akhundova

*Full member of ANAS
nargiz070859@gmail.com*

Prof. Dr. Naila Valikhanli

*Full member of ANAS
Director of the National Museum of History of Azerbaijan
aztarmuzey@azhistorymuseum.az*

Prof. Dr. Valida Alizade

*Full member of ANAS
vm.alizade@yahoo.com*

Prof. Dr. Ilham Mammadzade

*Director of the ANAS Institute of Philosophy and
Sociology
ilham_mamedzade@mail.ru*

Prof. Dr. Zabil Bayramli

*Baku State University
zabil_bayramli@mail.ru*

Assoc. Prof. Dr. Zaur Aliyev

*Scientific Secretary of the ANAS Institute of the History of
Science
zaur.aliyev@gmail.com*

Dr. Fail Kazimov

*Head of the Department of International Relationships of
the "Institute of the History of Science" of ANAS
fail_kazimov@yahoo.com*

Dr. Vusala Hasanova

*Head of the Department of History of Natural and Exact
Sciences Institute of the History of Science of ANAS
vhasanova@yahoo.com*

Prof. Dr. Yuri Baturin

*Corresponding member of RAS
Chief Research Fellow of the S.I.Vavilov Institute for
History of Science and Technology, RAS
postmaster@ihst.ru*

Prof. Dr. Zhang Baichun

*Director of the CAS Institute for the History of Natural
Sciences
hcxie@itpcas.ac.cn*

Dr. Roman Fando

*Director of the S.I.Vavilov Institute for History of Science
and Technology, RAS
fando@mail.ru*

Dr. Nadejda Asheulova

*Director of the St Petersburg Branch of the Institute for
History of Science and Technology, RAS
asheulova_n@bk.ru*

Prof. Dr. Boris Malitsky

*Director of the Dobrov Institute for Scientific and
Technological Potential and Science History Studies of
NAS of Ukraine malitsky@nas.gov.ua*

Redaksiya Heyəti

BAŞ REDAKTOR

Məryəm Seyidbəyli

tarix elmləri doktoru, professor

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun direktoru

mseyidbeyli@mail.ru

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Bayram Quliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Elm Tarixi İnstitutu, Elm tarixinin nəzəri və

metodoloji problemləri şöbəsinin müdiri

bayramqulusoy@yahoo.com

REDAKTORLAR

Elvin Talışinski

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Elm Tarixi İnstitutu, Elmsünaslıq və elmin sosial

problemləri şöbəsinin müdiri

e.talishinski@inbox.ru

Röya Mirzəbəyova

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi işçisi

royamirzabayova@gmail.com

ÜZVLƏR

İsa Həbibbəyli

Akademik,

AMEA-nın vitse-prezidenti

isa.habibbeyli@science.az

Nərgiz Axundova

AMEA-nın akademiki

nargiz070859@gmail.com

Nailə Vəlixanlı

Akademik,

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru

aztarmuzey@azhistorymuseum.az

Validə Əlizadə

Akademik,

vm.alizade@yahoo.com

İlham Məmmədzadə

fəlsəfə elmləri doktoru, professor

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun direktoru

ilham_mamedzade@mail.ru

Zabil Bayramlı

tarix elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universitetinin professoru

zabil_bayramli@mail.ru

Zaur Əliyev

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi katibi

zaur.aliyev@gmail.com

Fail Kazımov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Elm Tarixi İnstitutu, Beyxəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri

fail_kazimov@yahoo.com

Vüsalə Həsənova

Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Elm Tarixi İnstitutu, Təbiət və dəqiq elmlər tarixi

şöbəsinin müdiri

vhasanova@yahoo.com

Yuriy Baturin

REA-nın müxbir üzvü,

hüquq elmlər doktoru

REA S.İ.Vavilov adına Təbiət Elmləri və Texnika Tarixi

İnstitutunun baş elmi işçisi

baturin@ihst.ru

Zanq Bayçun

tarix elmləri doktoru, professor

ÇEA (Çin Elmlər Akademiyası)

Təbiət Elmləri Tarixi İnstitutunun direktoru

hexie@itpcas.ac.cn

Roman Fando

biologiya elmləri doktoru

REA S.İ.Vavilov adına Təbiət Elmləri və Texnika Tarixi

İnstitutunun direktoru

fando@mail.ru

Nadejda Aşəulova

sosiologiya elmləri namizədi

REA S.İ.Vavilov adına Təbiət Elmləri və Texnika Tarixi

İnstitutunun Sankt-Peterburq filialının direktoru

asheulova_n@bk.ru

Boris Malitski

iqtisad elmləri doktoru, professor

UMEA (Ukrayna Milli Elmlər Akademiyası) G.M.Dobrov

adına Elmi-Texniki Potensial və Elm Tarixi Araşdırmaları

İnstitutunun direktoru

malitsky@nas.gov.ua

Редакционный Совет

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Сеидбейли Марьям

доктор исторических наук, профессор

Директор Института Истории Науки НАНА

mseyidbeyli@mail.ru

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Гулиев Байрам

доктор философии по истории,

Заведующий отделом Теоретико-методологических проблем истории науки

Институт Истории Науки НАНА

bayramqulusoey@yahoo.com

РЕДАКТОРЫ

Эльвин Талышинский

доктор философии по политическим наукам

Заведующий отделом Науковедение и социальные проблемы науки

Институт Истории Науки НАНА

e.talishinski@inbox.ru

Мирзабекова Роя

Научный сотрудник

Институт Истории Науки НАНА

royamirzabayova@gmail.com

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Хабиббейли Иса

Академик

вице-президент НАНА

isa.habibbeyli@science.az

Ахундова Наргиз

Академик НАНА

nargiz070859@gmail.com

Велиханлы Наиля

Академик

Директор Национального Музея истории

Азербайджана

aztarmuzey@azhistorymuseum.az

Ализаде Валида

Академик

vt.alizade@yahoo.com

Мамедзаде Ильхам

доктор философских наук, профессор

Директор Института философии и социологии НАНА

ilham_tamedzade@mail.ru

Байрамлы Забиль

доктор исторических наук

Бакинский Государственный Университет, профессор исторического факультета

zabil_bayramli@mail.ru

Алиев Заур

Доктор философии по политическим наукам, доцент

Ученый секретарь Института Истории Науки НАНА

zaur.aliyev@gmail.com

Фаил Казымов

доктор философии по экономике

Заведующий отделом международных отношений

Институт Истории Науки НАНА

fail_kazimov@yahoo.com

Вусаля Гасанова

доктор философии по праву

Заведующий отделом Истории Естественных и Точных наук

Института Истории Науки НАНА

vhasanova@yahoo.com

Батурин Юрий

доктор юридических наук, профессор

Член-корреспондент РАН

главный научный сотрудник

Институт истории естествознания и техники

им. С.И.Вавилова РАН (ИИЕТ РАН)

baturin@ihst.ru

Жанг Байчун

доктор исторических наук, профессор

Директор Института Истории Естественных наук

Китайской академии наук

hcxie@itpcas.ac.cn

Фандо Роман

доктор биологических наук

Директор Института истории естествознания и

техники им. С.И.Вавилова РАН (ИИЕТ РАН)

fando@mail.ru

Ащеулова Надежда

Кандидат социологических наук

Директор Санкт-Петербургского филиала

Института истории естествознания и техники им.

С.И.Вавилова РАН (ИИЕТ РАН)

asheulova_n@bk.ru

Малицкий Борис

доктор экономических наук, профессор

Директор Центра исследований научно-технического

потенциала и истории науки им. Г.М.Доброва НАН

Украины (ГУ ИИНТПИН им. Г.М.Доброва НАН

Украины)

malitsky@nas.gov.ua

Contents / İçindəkilər / Содержание

ПАТОНОВСКАЯ СЕТЕЦЕНТРИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАН
УКРАИНЫ / PATON'S NETWORK-CENTRIC ORGANIZATION MODEL ACTIVITIES OF THE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

Борис Малицкий / Boris Malitsky 7-22

AL-ZAHAWI, THE REVOLUTIONARY IRAQI POET AND SECULAR REBEL / ƏZ-ZƏHƏVİ,
İNQİLƏBÇİ İRAQ ŞAİRİ VƏ DÜNYƏVİ ÜSYANÇI

Mutaz Muhiyaldeen Abdulhameed / Müntaz Məhiyyəddin Əbülhəmid 23-27

QARABAĞIN GƏNC ZİYALISI - ƏLİ YUSİFZADƏ / ALİ YUSİFZADE, A YOUNG
INTELLECTUAL OF KARABAKH

Zaur Aliyev / Zaur Əliyev 28-30

THE DIASPORA FACTOR IN MIGRATION (BRAIN FLOW) OF HIGHLY QUALIFIED
SPECIALISTS FROM THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN / AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDAN
YÜKSƏK İXTİSASLI MÜTƏXƏSSİSLƏRİN (BEYİN AXININDA) MIQRASIYASINDA DIASPOR
AMILI

Yahya Babanlı / Yahya Babanlı 31-40

УЧЕНИК ВЕЛИКОГО ИБН СИНЫ - БАХМАНЬЯР АЛЬ-АЗЕРБАЙДЖАНИ / DISCIPLE OF THE
GREAT AVICENNA- BAHMANYAR AL-AZERBAIJAN

Назиля Солтанова / Nazilə Soltanova 41-50

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ / LINGUISTIC ISSUES
ON THE WORKS OF YUSİF VAZİR CHAMANZAMINLI

Aynur Nazarova / Aynur Nəzərova 51-60

MƏTNŞÜNASLIĞIN METODOLOJİ ƏSASLARININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ÜMUMİ
MƏTNŞÜNASLIQ TERMİNLƏRİ / DEVELOPMENT DIRECTIONS OF METHODOLOGICAL
FUNDAMENTALS OF TEXTUAL CRITICISM AND GENERAL TERMS OF TEXTOLOGY

Novruz Nuruyev / Novruz Nuriyev 61-65

BİLİMSEL-SOYSOLOJİK BULGULAR İŞİĞINDA ÇİN İMPARATORLUK GELENEĞİ İLE
OSMANLI İMPARATORLUK GELENEĞİ / THE DIFFERENCES OF THE CHINESE IMPERIAL
TRADITION AND THE OTTOMAN EMPIRE TRADITION

Babək Muharremov / Babək Məhərrəmov 66-72

ELM TARIXI METODOLOGIYASININ YARANMA PRINSİPLƏRİNƏ DAİR / ON THE
PRINCIPLES OF FORMATION OF THE METHODOLOGY OF THE HISTORY OF SCIENCE

Solmaz Namazova / Solmaz Namazova 73-78

AZƏRBAYCANDA SOVET DÖVRÜNDƏ RİYAZİYYAT ELMİ (1920—1960 –CI İLLƏR) /
MATHEMATICAL SCIENCE IN THE SOVIET PERIOD IN AZERBAIJAN (1920-1960)

Aybəniz Osmanova / Aybaniz Othmanova 79-87

**ПАТОНОВСКАЯ СЕТЕЦЕНТРИЧЕСКАЯ
МОДЕЛЬ
ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАН
УКРАИНЫ**

*Проф. д-р экон. наук. Борис Малицкий
Директор Центра исследований научно-
технического потенциала и истории науки
им. Г.М.Доброва НАН Украины*

*Э.Б. Малицкий
Научный сотрудник Центра исследований
научно-технического потенциала и истории
науки им. Г.М.Доброва НАН Украины*

**PATON'S NETWORK-CENTRIC
ORGANIZATION MODEL ACTIVITIES OF THE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
UKRAINE**

*Prof. Dr. Boris Malitsky
Director of the Dobrov Institute for Scientific and
Technological Potential and Science History Studies
of NAS of Ukraine*

*E. B. Malitsky
Researcher of the Dobrov Institute for Scientific and
Technological Potential and Science History Studies
of NAS of Ukraine*

Kiyev, Ukaryna / Kyiv, Ukraine

e-mail: malitsky@nas.gov.ua

Pages / sahifalar - 7-22

<p>UOT UDC: 001</p> <p>ORKID ID ORCID ID: 0000-0001-6827-5896</p> <p>Daxil oldu Received: 12.01.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 01.02.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli</p>	<p>Ключевые слова: Б.Е. Патон, НАН Украины, сетевая модель организации деятельности Академии, целенаправленные фундаментальные исследования, концепции развития Академии.</p> <p>Резюме Раскрыт опыт организации Б.Е. Патонем деятельности НАН Украины на основе новой для семидесятых годов прошлого столетия инновационной модели, в которой наука взаимодействовала с производством с помощью специальных механизмов. Созданная Борисом Евгеньевичем организационная структура Академии базировалась на сетевая технология управления, новизна которой определялась комплексным набором принципов объединения всех элементов инновационного процесса, начиная от постановки научной идеи, ее разработки и заканчивая внедрением результатов в социальную практику. Показано, что переход к сетевая модели организации деятельности Академии Б.Е. Патон осуществил с помощью системных комплексных реформ, которые охватывали оптимизацию структуры институтов, технологическое оснащение исследовательского процесса, реализацию политики целенаправленных фундаментальных исследований, опережающую подготовку научных кадров, создание эффективных механизмов взаимодействия с производством и властью, привлекательных социальных условий для работы в Академии. Показана высокая эффективность работы Академии по сетевая модели, обсуждена возможность ее использования в современных рыночных условиях.</p> <p>Key words: B.E. Paton, National Academy of Sciences of Ukraine, network-centric model of organizing the activities of the Academy, targeted fundamental research, concepts for the development of the Academy</p> <p>Summary The experience of the organization of B.E. Paton of the activities of the National Academy of Sciences of Ukraine on the basis of an innovative model was new for the seventies of the last century, in which science interacted with production using special mechanisms. The organizational structure of the Academy created by Boris Evgenievich was based on the network-centric management technology, the novelty of which was determined by a complex set of principles for combining all elements of the innovation process, from the formulation of a scientific idea, its development and ending with the implementation of results in social practice. It is shown that the transition to the network-centric model of organizing the activities of the Academy B.E. Paton carried out with the assist of systemic complex reforms, which included the optimization of the structure of institutions, the technological equipment of the research process, the implementation of a policy of targeted fundamental research, advanced training of scientific personnel, the creation of effective mechanisms for interaction with industry and government, and attractive social conditions for working at the Academy. The high efficiency of the work</p>
---	--

of the Academy according to the network-centric model is shown, the possibility of its use in modern market conditions is discussed.

Açar sözlər: B. Y. Paton, Ukrayna Milli Elmlər Akademiyası, Akademiyanın fəaliyyətinin təşkilinin şəbəkə mərkəzli modeli, məqsədyönlü fundamental tədqiqatlar, Akademiyanın inkişafı üçün konsepsiyalar.

Xülasə

Elmin xüsusi mexanizmlərdən istifadə edərək istehsalla qarşılıqlı əlaqədə olduğu innovativ model əsasında Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının fəaliyyəti B. Y. Patonun təcrübəsi ilə ötən əsrin yetmişinci illəri üçün yenilik idi. Boris Yevgenieviç Paton tərəfindən yaradılan UEA-nın təşkilati strukturu şəbəkə mərkəzli idarəetmə texnologiyasına əsaslanırdı, onun yeniliyi elmi ideyanın formalaşdırılmasından tutmuş, innovasiya prosesinin bütün elementlərinin birləşdirilməsi üçün kompleks prinsiplər toplusu ilə müəyyən edilirdi. Dövlətlə qarşılıqlı əlaqə və UEA-da işləmək və cəlbədicə sosial şərait üçün onun fəaliyyətinin təşkilinin şəbəkə mərkəzli modelinə keçid B.E. Paton institutların strukturunun optimallaşdırılmasını, tədqiqat prosesinin texnoloji təchizatını, məqsədyönlü fundamental tədqiqat siyasətinin həyata keçirilməsini, elmi kadrların ixtisasının artırılmasını, səmərəli mexanizmlərin yaradılmasını əhatə edən sistemli kompleks islahatların köməyi ilə həyata keçirilir. Akademiyanın şəbəkə mərkəzli model üzrə işinin yüksək səmərəliliyi məqalədə onun müasir bazar şəraitində istifadə imkanlarından bəhs edilir.

27 ноября вошло в историю отечественной и мировой науки, как знаменательная дата рождения, выдающегося украинского ученого, инженера, организатора науки — Бориса Евгеньевича Патона (1918-2020). Высоко плодотворная многолетняя деятельность Б.Е. Патона во главе Национальной академии наук Украины (1962-2020) справедливо считается патоновской эпохой. Он заслужил такое признание не только в научной среде, но и в обществе. Б.Е. Патон стал первым Героем Украины, будучи до этого дважды Героем труда в СССР [Маліцький Б.А: 2021].

Феномен Б.Е. Патона в науке определяется не только его выдающимися научными и изобретательскими талантами, но и непревзойденными организаторскими и лидерскими способностями. Он в очень молодом возрасте (34 года) стал директором Института электросварки, приняв бразды правления Институтом от своего отца Евгения Оскаровича Патона. Борис Евгеньевич творчески развил начатую его отцом работу по созданию системных инструментов соединения науки с производством. Эта идея имела своим началом выдвинутую Владимиром Ивановичем Вернадским концепцию создания Украинской академии наук в 1918 году. В ней В.И. Вернадский однозначно рассматривал науку и как производительную силу, и как важнейший неотъемлемый элемент процесса

социокультурного развития Украины [Маліцький Б.А, 2021:].

К сожалению, В.И. Вернадскому по многим объективным и субъективным причинам не удалось реализовать в Украине свою идею. Эту миссию в полной мере взял на себя Борис Евгеньевич Патон, особенно когда стал президентом Академии наук Украины. Безусловно, Б.Е. Патон являлся принципиальным сторонником и настойчивым последователем внедрения в жизнь идеи В.И. Вернадского. Но он был и одним из первых в мире организаторов науки, кто понял особенность идеи связи науки с производством в условиях разворачивающейся с середины прошлого века новой научно-технической революции. Такая особенность заключалась в том, что основой науки, как производительной силы, стали прорывные

достижения в фундаментальных исследованиях. Он осознал, что настала эра высокотехнологического, а не простого воспроизводства, и это потребовало более активного, чем раньше, использования накопленных и вновь создаваемых фундаментальных научных знаний в производительной практике. Ответом Б.Е. Патона на данный вызов стала организация работы Академии по новой для семидесятых годов прошлого века инновационной модели. В сегодняшних терминах созданную Б.Е. Патоном организационно-управленческую структуру Академии можно назвать сетецентрической (рис.).

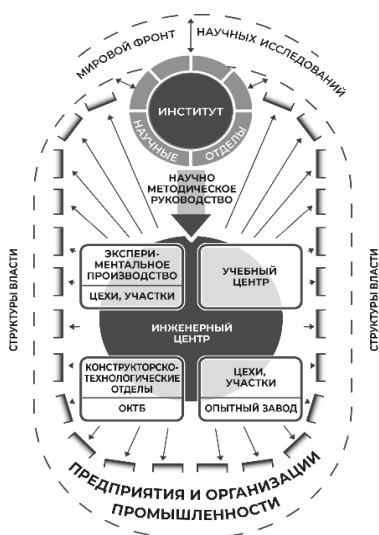

Рис. Патоновская организация научной и научно-технической деятельности в НАН Украины на основе сетецентрической технологии

Следует отметить, что подобная модель, базирующаяся на сетецентрической организационной технологии, уже использовалась, в частности, в США и СССР при реализации крупных государственных научно-технических программ, в основном военного назначения, таких как атомная и

ракетная. Но организационно-управленческие, научные и производственные объединения под такие программы образовывались лишь на период их выполнения. Б.Е. Патон же создавал на базе Академии наук Украины постоянно действующую сетецентрическую организационную систему.

Переход к сетецентрической модели организации Академии Б.Е. Патон осуществил с помощью системных комплексных реформ, которые охватывали оптимизацию структуры институтов, технологическое оснащение исследовательского процесса, опережающую подготовку научных кадров и вспомогательного персонала, создание механизмов взаимодействия с производством и властью, обеспечение привлекательных социальных условий для работников Академии. Были, в частности, созданы новые институты с целью обеспечения необходимой тематической полноты передового фронта естественных и технических наук. Одновременно было ликвидировано или перепрофилировано около тридцати научных подразделений, которые не обладали достаточным научным потенциалом в области фундаментальных исследований. Ряд академических институтов, ориентированных исключительно на выполнение прикладных исследований, был переведен в отраслевой сектор науки, а в состав Академии вошло несколько институтов отраслевого сектора, наиболее подготовленных к выполнению фундаментальных исследований. Главная цель структурных изменений состояла в повышении качества научных работ академических институтов путем всемерного усиления потенциала фундаментальных исследований [Праці з

історії, філософії та організації науки. Т.8, 2021:].

Вместе с проведением структурных изменений в Академии осуществлялась целенаправленная работа по кардинальному усилению технологического обеспечения исследований и масштабному освоению научных результатов. За первые 10–15 лет президентства Б.Е. Патона в Академии была сформирована мощная опытно-экспериментальная база. Ее среднегодовой прирост составлял примерно 10%. Ежегодно в институтах устанавливалось приблизительно пять тысяч единиц научного оборудования, часть которого создавалась на собственной опытно-экспериментальной базе. Академия наук Украины одной из первых в СССР создала и внедрила в практику своей работы автоматизированную систему исследований.

В период наивысшего своего развития в 80–90 годах прошлого столетия Академия представляла собой одну из крупнейших в СССР и Европе организаций подобного плана, в которую входило около сотни научных учреждений, несколько крупных научно-технических комплексов и центров, более восьмидесяти организаций экспериментальной и опытно-производственной базы, включая 11 заводов, 30 опытных производств, 35 конструкторских и технологических бюро, 5 вычислительных центров, 2 сейсмологические экспедиции, несколько учебных центров, в том числе с международным статусом.

Особенно высокими темпами наращивалось материально-техническое обеспечение фундаментальных исследований. В институтах Академии было установлено большое количество современного научного оборудования и приборов, создана целая флотилия

исследовательских кораблей для изучения Черного моря и Мирового океана. Институты оснащались передовыми радио-, солнечными и оптическими телескопами. В 1976 году был построен и введен в эксплуатацию циклотрон У-240 [Добров Г.М, 1988:].

Уместно напомнить, что вся эта мощная опытно-экспериментальная база, как и большое количество лабораторных, жилых помещений и сооружений социокультурного назначения, создавалась в основном за счет привлеченных средств заказчиков. Данный факт наиболее ярко свидетельствует о высокой эффективности созданной Б.Е. Патоном сетецентрической модели организации и управления Академией. Именно такая модель обеспечивала как плодотворное сотрудничество Академии с производством, так и возможность для максимальной опоры на административный ресурс власти в деле продвижения результатов науки в практику. Этот ресурс был особенно важен в условиях слаборазвитых рыночных отношений.

Содержание патоновской сетецентрической модели организации науки раскрыто в докладе одного из авторов статьи на киевском международном симпозиуме «Патоновские научные традиции в свете новых вызовов современной науке», состоявшемся 30 ноября 2021 г. (см. сайт Президиума НАН Украины). В данной статье мы даем более полное описание этой модели на основе использования сущностного подхода.

1. Данная модель отвечает требованиям управления наукой как сложным объектом, принимающим множество уникальных и нестандартных состояний и отражающим в себе обобщенный образ «объект — цели — процесс — среда», где «объект» — это

наука, «цели» — это конкретные задачи исследований, «процесс» — это исследовательская деятельность и разработки, «среда» — это внутренние и внешние условия функционирования науки. Уникальность и множественность состояний объекта требует такого подхода к управлению наукой, который способен учитывать особую природную сущность науки, отличающую ее от многих других сфер деятельности.

2. Данная модель позволяет наиболее эффективным способом осуществлять сущностное управление научным процессом, отражающее глубокое понимание управленцем природы науки, ее предназначения, способов реализации научного потенциала, взаимодействия науки с производством, властью и другими социальными сферами.

3. В основе сетецентрической модели находится институт как генератор научных знаний, а в центре управления сетецентрической организации — признанный и авторитетный научный лидер, инноватор, топ-менеджер, государственный, который владеет отличными профессиональными знаниями и способностями в своей профессии, в теории и практике организации науки, имеет высокие волевые и психологические качества для достижения целей в научной и организационно-управленческой деятельности, умело использует для этого прямую и обратную связь со всеми элементами сети.

4. Модель отвечает системным требованиям единства научных, информационно-технологических, организационно-управленческих, экономических и социально-психологических связей между всеми элементами структуры — наукой, системой превращения научного знания в прикладной продукт, производством,

системой повышения квалификации, властью (принцип системной полноты).

5. Модель ориентирует структуру целей, способов их достижения и критериев оценки результатов на обеспечение полноты и завершенности выполняемых работ, их актуальности для теории и практики, соответствия результатов мировому уровню и их эффективного использования в социальной практике (этот аспект модели отражает смысл научной политики Б.Е. Патона: важен не сам по себе результат, а его качество, которое должно соответствовать мировому уровню, и способность давать конкретный эффект в развитии теории и в социальной практике).

6. С целью скорейшего продвижения научного результата в практику модель объединяет в единую сеть институт и все вспомогательные структурные компоненты научного и инновационного процесса (системы научно-информационного обеспечения научного процесса, оценки и использования научного результата, повышения квалификации всех участников инновационного процесса, системы популяризации достижений, поддержки международного сотрудничества и др.).

7. Модель предусматривает необходимость и создает равные возможности для активизации взаимодействия как науки с производством, так и производства с наукой (создание совместных исследовательских и производственных структур, заключение договоров о сотрудничестве, профессиональное обучение пользователей научных результатов, подготовка научных и производственных кадров и др.).

8. Модель обладает высоким потенциалом использования административного ресурса для развития науки и технологических новаций, и их

внедрения в социальную практику (по инициативе Б.Е. Патона на разных уровнях государственного управления в свое время создавались советы по научно-техническому прогрессу во главе с руководителями республики и областей, а также региональные научные центры, принимались важные государственные решения по проблемам развития науки и ускорения научно-технического прогресса. Эти меры были особенно полезными в условиях отсутствия развитых рыночных отношений).

Следует отметить, что сетцентрическая организационная модель деятельности Академии, созданная Б.Е. Патоном в 1970–1980-х годах, в наиболее полной мере отвечала функциональным особенностям технических и естественных наук, которые способны непосредственно влиять на технологическое развитие производства. По этой модели были созданы научно-технические комплексы и кибернетический центр Академии. В них присутствовали все необходимые элементы модели, начиная от авторитетного руководителя — научного лидера и заканчивая набором дополнительных вспомогательных структур.

Однако некоторые элементы сетцентрической модели присутствовали и в исследовательских организациях общественно-гуманитарного и экономического профиля. Примером может служить такая академическая научная организация, как Совет по изучению производительных сил Украины, где научные исследования соединялись с разработкой совместно с другими институтами и органами власти важных документов государственного управления, таких как Комплексная программа научно-технического прогресса, Схема развития и размещения производительных сил,

стратегии развития отдельных отраслей экономики и др.

К сожалению, ликвидация (не по научным причинам) в 2010 году этого исследовательского комплекса, игравшего важную роль в научном обосновании стратегии сохранения и развития национального богатства Украины, привела к потере целостности в научном обеспечении проводимых в стране трансформаций. Наряду с этим было утрачено и большинство механизмов постоянного конструктивного взаимодействия Академии с властными структурами в сфере аналитико-прогнозной деятельности и формирования государственной политики Украины.

Разрыв этих связей происходил на всех уровнях. Например, президенты страны, начиная с В.Ф. Януковича, впервые за много лет перестали посещать Общее собрание НАН Украины и ставить перед Академией стратегические задачи, в том числе связанные с ее участием в научном обеспечении государственного строительства. Отсутствие конкретных стратегических задач приводит к изоляции Академии от участия в научном обеспечении развития страны, создает непреодолимые преграды на пути ее взаимодействия с производством и органами власти, что серьезно вредит не только науке, но и развитию страны в целом.

Министерства стали перебирать на себя функции, которые традиционно выполняла Академия как штаб науки страны. Так, прогнозирование развития науки и обоснование научных приоритетов взяло на себя Министерство образования и науки (МОН) Украины, не имея ни соответствующего опыта, ни профессиональных кадров. Это же министерство, в рамках которого наука представлена в незначительном объеме,

стало выполнять главную роль в аттестации научных кадров, превратив эту важную процедуру обеспечения высокого качества научного персонала в чисто бюрократическую формальность. Большинство аспирантур, докторантур, спец советов по защите диссертаций оказалось в университетах, в значительной части которых серьезные научные исследования не проводятся. По этой причине около 2/3 защитивших диссертации в университетах впоследствии не занимаются научной деятельностью. Не без усилий МОН Украины Закон Украины «Об основах государственной научной и научно-технической политики», принятый на заре становления новой Украины и содержащий систему норм государственной политики и конкретной ответственности в деле поддержки науки, превратился в закон о «безответственности» государства и бюрократическом вмешательстве МОН Украины во внутреннюю жизнь научного сообщества.

В отличие от патоновской сущностной системы управления Академией, основанной на глубоком понимании природы науки и ее предназначения, МОН Украины, к сожалению, постепенно перешло к управлению наукой «вслепую», рассматривая последнюю как несамостоятельную вторичную по сравнению с образованием сферу. Главными индикаторами эффективности научной деятельности для МОН Украины являются количество опубликованных статей, зарегистрированных в журналах с импакт-фактором, цитируемость и некоторые другие, представляющие лишь внутренний интерес для научного сообщества и очень слабо отражающие экономическую, социальную и оборонную полезность научных работ. Сложившиеся

тенденции в развитии отечественной науки показывают, что такой способ управления весьма удобен для бюрократического вмешательства власти в дела научного сообщества, которое в конечном счете приводит к сокращению численности ученых и неуклонному развалу научного потенциала страны.

Такие факторы, как потеря механизмов постоянного конструктивного взаимодействия Академии с властными структурами, в том числе в вопросе формирования государственной социально-экономической политики, чрезмерное доверие власти в этом внутреннем для страны деле западным экспертам-«заробитчанам», слепая вера в безмерную силу рыночных отношений, ориентация на зарубежные заимствования, которые привлекаются в основном для латания растущих дыр в государственных финансах, возникающих вследствие допускаемых ошибок в государственном управлении, привели к тому, что государство фактически перестало выполнять свою главнейшую функцию – контроль эффективности использования национального богатства страны: природных и накопленных ресурсов, человеческого капитала, в том числе научных кадров.

Условия, сложившиеся в Украине, стали серьезным вызовом для Академии. Он заставил руководство Академии и все академическое сообщество внимательно пересмотреть прошлый и настоящий опыт ее деятельности с целью поиска шагов по исправлению ситуации. В Академии были разработаны концептуальные документы ее развития, приняты конкретные документы по укреплению связей с производством и системой образования [Богданов В.Л.: 2019]. В сложившихся условиях усилился интерес к вопросу о степени адекватности сетецентрической модели нынешним

рыночным отношениям и глобализации экономики и науки. Если углубиться в сегодняшнюю практику организации деятельности Академии, то можно найти отдельные примеры, где эта модель работает достаточно эффективно. Наиболее ярким примером является многолетнее сотрудничество Академии с организациями ракетно-космической отрасли, в частности с КБ «Южное». В рамках договора Академии о сотрудничестве с КБ «Южное» институты Академии выполняют научные исследования и участвуют в разработке технологий и техники, стоимость которых на внешнем рынке составляют сумму, сопоставимую с государственным космическим бюджетом. Правда, скудность этого бюджета ставит под сомнение возможность сохранения Украиной космического статуса [Попович З.О., 2021:].

Б.Е. Патон пытался использовать сетевые механизмы взаимодействия Академии с другими частично сохранившимися высокотехнологическими отраслями. Однако достичь значительных успехов ему не удалось. Ключевыми причинами неудачи было отсутствие внутреннего спроса на продукцию таких высокотехнологических отраслей и их серьезной государственной поддержки. В качестве примера можно привести авиастроительную отрасль, а также оборонно-промышленный комплекс. На протяжении многих лет авиастроение не имело реальных заказов на свою продукцию. Что касается оборонно-промышленного комплекса, то вплоть до российской агрессии в 2014 году государство почти не финансировало проведение НИОКР оборонного значения. Основными заказчиками научных разработок были зарубежные инвесторы и отечественный бизнес. Однако тут доминировали не государственные и

социальные интересы Украины, а в основном коммерческие.

Катастрофическое снижение государственных вложений в оборонные НИОКР сильно ударило и по Академии, которая в 80—90 годах прошлого века выполняла значительный объем таких работ. Другим фактором снижения активности академических ученых в научном обеспечении оборонных потребностей стало масштабное переуплотнение занятости ученых, работавших на оборонную тематику, их перевод на сугубо гражданскую тематику с помощью Украинского научно-технологического центра – Международной организации, которая финансировала проведение этой специфической конверсии. Итогом такой фактически антиукраинской политики стала технологическая и техническая неподготовленность нашей армии перед агрессором. И это не удивительно, поскольку Украина накануне агрессии в 2014 г. вкладывала в военные НИОКР в 30 раз меньше средств, чем Россия [Булкін І.О., 2014].

Б.Е. Патон, глубоко понимая государственное значение проблемы научного обеспечения разработки современной оборонной техники, инициировал создание в Академии специальной оборонной научно-технической программы. Ее финансирование осуществляется в основном за счет перераспределения бюджета Академии. Однако реальные финансовые возможности не отвечают научному потенциалу Академии, который можно было бы использовать в интересах научного обеспечения обороны. Даже после того, как оборонный бюджет Украины стал превышать 100 млрд грн, доля средств, направляемых на военные

НИОКР, оставалась существенно меньше, чем в странах, которые обеспечены передовым высокотехнологическим оружием.

Весьма полезно рассмотреть возможность дальнейшего использования сложившейся в Академии сетецентрической модели организации ее деятельности и с точки зрения опыта государственной научной политики других стран. Например, заслуживает внимания мнение Президента США Дж. Байдена, что ключевым способом обеспечения глобального лидерства США в этом десятилетии должны стать так называемые «Институты индустрии будущего». Речь идет о создании революционных для США структур, объединяющих экосистемы науки с экономикой, то есть таких, которые отвечают сетецентрической модели нашей Академии [Попович 3.0, 2021:].

Другой пример – Китай. Именно по такой модели была реформирована Академия наук Китая. Весь смысл реформ сводился к идее превращения Академии в научно-технологическую платформу для обеспечения перехода китайской экономики на инновационные рельсы. Но, в отличие от Украины, реформа науки в КНР осуществлялась как производная от трансформации экономики, повышения ее инновационного уровня. Именно такая инновационно развивающаяся экономика определяла стратегию развития китайской науки. Китайцы хорошо понимали, что недопустимо подгонять реформу науки под интересы низкотехнологической экономики. И это должно стать убедительным уроком для отечественных реформаторов. Сегодня Китайская академия наук по всем параметрам достаточно близко соответствует патоновской сетецентрической модели организации академической науки.

Но как же в условиях непрекращающегося системного кризиса в Украине вернуть здравый, сущностный смысл управлению научной сферой, восстановить изначальную роль Академии как главного штаба научно-технологического развития страны? Опыт патоновской сетецентрической модели организации ее деятельности может быть наиболее полезным для преодоления «рукотворного» кризиса, многие годы разрушающего отечественный научно-технический потенциал. Но чтобы оживить этот опыт в сегодняшних условиях, необходимо, как отмечал в своем недавнем интервью газете ZN UA президент НАН Украины А.Г. Загородний, глубокое переосмысление властью и обществом роли науки в современном развитии страны и понимание того, какие большие возможности в этом деле имеет Академия, которые остаются мало использованными в строительстве новой Украины.

В обобщенном образе научной сферы, использованном в свое время Б.Е. Патонем в сущностном управлении Академией, есть такой важный элемент, как «среда», который отражает внутренние и внешние условия жизнедеятельности научной системы. Внутренние условия — это этос науки: комплекс ценностей и норм, которые обретают легитимность в терминах институциональных положений, формируются в самой научной среде и зависят прежде всего от самого научного сообщества. По своей природе наука, особенно академическая, обладает выраженным свойством самоорганизации. Следовательно, ей чужды грубые бюрократические вмешательства, ущемление кем-либо «академических свобод». И именно поэтому в основополагающих уставных и законодательных документах об Академии

ее специфика реализуется в виде самоуправляемой организации.

Однако Академия имеет статус и государственной научной организации, занимая соответствующее место в организационно-управленческой иерархии государства. На разных этапах жизнедеятельности Академии в результирующей парадигме, учитывающей соотношение принципов самоуправляемой и государственной организации, чаще всего доминировал принцип государственной организации. Особенно сильно такое доминирование проявлялось в периоды экономической, политической и социальной турбулентности в стране. Б.Е. Патон, как выдающийся организатор науки, хорошо понимал эти нюансы в положении Академии в государственной системе, и поэтому в сетцентрической модели организации ее работы специально предусмотрены механизмы постоянного взаимодействия с властью. С помощью них Академия имела возможность влиять на внешние условия ее функционирования, основными из которых являются государственная научная политика, востребованность результатов научной деятельности социальной практикой и отношение общества к науке.

Как показывают многочисленные исследования этой триады внешних условий, влияющих на состояние науки, наиболее проблемными вопросами для Украины являются государственная научная политика, а также невостребованность результатов науки отечественной экономикой, о чем свидетельствует такой интегральный показатель, как наукоёмкость ВВП, который широко используется в мировой практике для сравнения стран по уровню научного и инновационного развития. В настоящее время он достиг в Украине исторического минимума — 0,41% ВВП

(по общим затратам на науку) и 0,18% ВВП (по бюджетным затратам) [Малицкий Б.А., Малицкий Е.Б, 2020:].

На заре становления новой Украины наукоёмкость ВВП составляла 2,5%, что примерно соответствовало уровню развитых стран Европы и мира. Следует принять во внимание, что наука становится полноценным источником экономического роста при достижении наукоёмкости ВВП примерно 1,7%. Именно поэтому эксперты включили данное значение наукоёмкости ВВП в самый первый Закон Украины «Об основах государственной политики в сфере научной и научно-технической деятельности». Эта цифра затем автоматически переносилась во все 44 обновленных редакции закона. Но в отличие от первой редакции, которая включала широкий комплекс мер государственной ответственности за развитие науки в последующих вариантах закона оставался лишь единственный конкретный пункт, определяющий ответственность государства за свою науку в виде наукоёмкости ВВП в размере 1,7%, который, однако, никогда не выполнялся.

Учитывая слабость как инфраструктуры частного финансирования науки вследствие низкотехнологической укладности нашей экономики, так и слабую ориентацию отечественного предпринимательства на использование инновационных факторов в развитии бизнеса, отечественные ученые уже длительное время пребывают в заложниках жесткого финансового дефицита. Такая ситуация негативно влияет не только на продуктивность труда ученых, не давая им возможности на равных конкурировать с зарубежными коллегами в достижении результатов мирового уровня, регулярно готовить статьи для публикации в признанных мировых журналах, но и на моральный климат в научном сообществе,

на уровень престижности научной деятельности и социального капитала науки.

В настоящее время наилучшим партнером для отечественных ученых должно и обязано стать государство. Проблемы финансирования отечественной науки так сильно обострились не потому, что по укоренившейся у нас привычке мы считаем себя бедной страной, хотя национальное богатство Украины, включая природные ресурсы, человеческий капитал и научно-образовательный потенциал даже выше, чем в ряде развитых стран, а потому, что у нас неоправданно и неэффективно с точки зрения национальных интересов проводится государственная политика финансирования науки. Фактически государственная научная политика формируется и реализуется без учета стратегического значения науки для развития страны.

Следует заметить, что в Украине, в отличие от европейских стран, до сих пор не сложилась система формирования бюджета страны, основанная на научном обосновании государственных приоритетов. Ключевую роль в этом вопросе перебрал на себя Минфин Украины, который при распределении бюджетных средств руководствуется в основном требованием бухгалтерского финансового баланса бюджета, а не стратегическими приоритетами Украины. В результате не соблюдаются не только законодательные нормы финансирования отечественной науки, но и рекомендованные европейские стандарты, хотя Украина, как ассоциированный член ЕС, должна их учитывать в своей научной политике. Именно поэтому Украина является одной из немногих стран Европы, где затраты на науку многократно меньше затрат на правоохранительные органы, что приближает ее по этому признаку к

полицейскому, а не инновационному государству.

В бюджете Украины не соблюдается и сложившееся в развитых странах рациональное соотношение затрат на науку и образование (примерно 50% на 50%, в сравнении с 27% на 73% в Украине). Но этот дисбаланс вовсе не означает, что отечественная система образования перефинансирована, а лишь свидетельствует, что недостаточное финансирование науки не позволяет реализовать подготовку высококачественных специалистов на основе новейших достижений науки.

К сожалению, при формировании бюджета страны не учитываются мнения ученых и специалистов в разных областях экономики, науки, культуры, обороны. Не допускается к этому процессу и Национальная академия наук Украины. Кабинет Министров Украины и Верховная Рада Украины в этом вопросе больше полагаются на бюрократические доводы Минфина и зарубежных экспертов, чем на научное обоснование НАН Украины. И это является грубейшей ошибкой высших органов власти, которая привела Украину к экономической катастрофе: по некоторым оценкам специалистов, за последние тридцать лет страна потеряла до десяти триллионов долларов ВВП. Отсюда и депопуляция населения, и его усиливающееся расслоение по уровню жизни, и вытеснение молодежи за рубеж, и снижение уровня национальной безопасности, и нарастание народных протестов и недоверия к власти.

Особенно четко вывод о «рукотворности» кризиса в науке и, следовательно, в экономике страны подтверждается результатами сравнения развития науки и экономики Украины с ее историческими соседями — Турцией и Польшей (табл.). В качестве исходной

точки для сравнения целесообразно использовать 1980 год, когда Академия наук достигла наивысшего уровня развития как научно-технологическая сетевая платформа, максимально интегрированная в экономику, и как штаб координации отечественной науки. Напомним, что в это время в Украине не было соответствующего профильного министерства (Таблица 1).

Как видно из приведенных в таблице данных, Украина по всем трем показателям опережала в 1980 году Польшу и Турцию. Но начиная с 1991 года резко ухудшилась динамика финансирования науки в Украине, что нашло отражение в падении уровня ВВП и численности населения (существенное сокращение численности населения наблюдалось и до оккупации Россией в 2014 г. Крыма и части Донбасса). В Польше и Турции, наоборот, финансирование науки увеличивалось и, соответственно, росли численность населения и объем ВВП. Особенно наглядно демонстрирует зависимость ВВП от наукоемкости показателя 2020 года. Украина имела наукоемкость ВВП почти в три раза меньше, чем Польша, и в два раза меньше, чем Турция, и в таких же пропорциях по отношению к этим странам находится ВВП Украины.

Основные выводы и рекомендации

1. В сегодняшнем мире состояние экономики страны и ее возможности эффективно решать все проблемы своего развития всецело зависят от уровня национальной науки и масштабов использования ее результатов в социальной практике.

2. В Украине длительное время наука была вытеснена из государственных приоритетов, что привело к сокращению научно-технического потенциала и его слабой востребованности отечественной экономикой. Наукоемкость ВВП в Украине

находится на исторически минимальном уровне для страны, который примерно в пять раз меньше среднемирового и среднеевропейского.

3. Игнорирование властью передового опыта организации деятельности НАН Украины как сетевых научно-технических платформ для обеспечения инновационного развития отечественной экономики стало одной из главных причин произошедшей в стране детехнологизации производства. В совокупности с допущенными ошибками в проведении реформ, приватизации собственности, определении государственных приоритетов это привело к устойчивому формированию «рукотворного» системного кризиса в стране, который можно преодолеть лишь путем изменения подхода власти, общества и бизнеса к науке и ее роли в государственном строительстве. Этот подход должен основываться на собственном позитивном опыте Украины и стандартах научной политики в развитых странах.

4. Ключевые положения нового подхода к развитию НАН Украины должны состоять в следующем:

- Необходимо законодательно оформить права и обязанности НАН Украины, прописанные в п. 18 ее Устава, относительно проведения Академией независимой экспертизы и научной оценки проектов стратегических, прогнозных и программных документов, а также проектов законов и государственных решений. В связи с этим особенно важно восстановить в Конституции Украины право законодательной инициативы НАН Украины, что позволит нарушить монополию исполнительных органов власти в проведении в жизнь научно обоснованных решений, касающихся финансирования науки, установления

приоритетов, организации программно-целевого управления. Для конкретизации ответственности государства за развитие национальной науки и законодательного нормирования прав и обязанностей НАН Украины необходимо принять Закон Украины «Об основах государственной политики в сфере научной и научно-технической деятельности».

- Необходимо институционализировать способы партнерства НАН Украины с властью. Для этого в структуру управления НАН Украины целесообразно ввести новый орган — Совет партнерства НАН Украины с центральными органами власти (далее — Совет партнерства) — центральный распорядительный и наблюдательный орган, состоящий из 25—30 членов, избираемых Общим собранием НАН Украины, из них 20 членов по академической должности и 5 «гостевых членов». По должности в состав Совета партнерства должны входить Президент НАН Украины (как руководитель Совета партнерства), Главный ученый секретарь НАН Украины, вице-президенты НАН Украины, руководители Секций и представитель от трудового коллектива НАН Украины, президенты отраслевых национальных академий наук, а также пять министров, представляющих центральные органы власти и представитель Украинского совета промышленных предприятий. Совет партнерства решает вопросы выдвижения кандидатур на руководящие посты НАН Украины, формирования бюджета и эффективности его использования, а также другие вопросы, не отнесенные Уставом в ведение Общего собрания.

- Необходимо четко разделить функции центральных органов власти в формировании и реализации государственной политики. В Украине

сложилась порочная практика, когда исполнительный орган власти сам составляет содержание тех политических решений, которые он же должен исполнять. Что касается формирования научной политики, оно должно стать прерогативой научного сообщества в лице Национального Совета по науке и НАН Украины. Однако такой Совет должен быть не в подчинении центрального исполнительного органа, а при Президенте Украины. В связи с этим предложением возникает необходимость в уточнении статуса и функций Национального совета Украины по вопросам развития науки и технологий, действующего при Кабинете Министров Украины. Этот Совет должен быть переориентирован на решение конкретных вопросов инновационного развития экономики страны.

- НАН Украины должен быть передан ряд полномочий в обеспечении организации и управления наукой, находящихся ныне в ведении МОН Украины. Это прежде всего касается вопросов проведения прогнозно-аналитических исследований с привлечением органов власти с целью формирования государственных приоритетов научно-технологического развития, а также организация научно-методической и аттестационной работы по подготовке научных кадров.

- С целью институционализации постоянных связей НАН Украины с центральными органами власти в области разработки основ научно-технологического, социально-экономического и культурного развития страны, обоснования государственных решений, направленных на оптимизацию использования национального богатства страны и сохранение природной среды, целесообразно восстановить в структуре организаций НАН Украины Совет по

изучению производительных сил Украины (возможно, под другим названием и с уточнением функций с учетом рыночных отношений).

- Дополнительные функции и компетенции НАН Украины, связанные с развитием науки в стране и повышением ее роли в государственном строительстве, приведут к увеличению нагрузки на ее институты и аппарат. Но следует учесть, что НАН Украины и тесно сотрудничающие с ней национальные отраслевые академии наук располагают бóльшим кадровым потенциалом для формирования государственной научно-технической политики, чем сегодня имеется у МОН Украины, в котором сфера науки сведена к подотрасли системы образования. Аппарат всех академий наук суммарно многократно больше, чем МОН Украины. Важно также, что специалисты, работающие в аппарате академий наук, имеют опыт сущностного управления наукой, что необходимо для повышения качества организации научной деятельности в стране.

Многие годы Академия была основной творческой силой строительства Украины на инновационной основе. Она дала для этого научные результаты мирового уровня, подготовила десятки тысяч специалистов высокого класса, работающих на разных научных, производственных, культурных и государственных должностях, которые всегда вносили свой вклад в строительство нашей страны. Патоновский опыт организации академической науки может служить эффективным ресурсом для повышения ее роли в жизни Украины. Но для того, чтобы НАН Украины могла эффективно выполнять свои уставные функции, осуществлять на высоком уровне научное обеспечение развития страны, она должна иметь адекватное ее современным

задачам финансирование. Проблема заключается в том, что даже если бы удалось на порядок увеличить финансирование Академии, (примерно до 30 млрд грн), то по удельным затратам на одного ученого это финансирование будет в 2-3 раза меньше, чем в большинстве европейских академиях. Но нам необходимо, чтобы хотя бы в среднесрочной перспективе мы достигли европейских стандартов. Это можно и нужно сделать не только за счет привычного бюджетного источника финансирования науки, а путем задействования дополнительных финансовых возможностей. Они состоят в следующем:

а) целесообразно в сферах деятельности, которые чрезмерно истощают природные ресурсы, производят и экспортируют продукцию с низки уровнем добавленной стоимости внедрить механизм специальных «научных налогов», средства которых целевым образом должны направляться на поддержку науки и инновационное развитие соответствующей отрасли. В первую очередь это касается экспортеров зерновых, леса и других ресурсов;

б) с целью усиления роли науки, как источника экономического роста целесообразно оптимизировать соотношение затрат на науку и другие сферы деятельности. В частности, в Украине по сравнению с развитыми странами вследствие низкого уровня финансирования науки крайне мало осталось научных работников, зато за период независимости резко возросла численность чиновников и служащих правоохранительных органов, и соответственно многократно возросло финансирование этих сфер деятельности. Затраты на науку в стране, стремящейся развиваться по инновационной модели, не

могут быть намного меньше, чем на содержание правоохранительной системы;

в) важным источником существенного роста объемов финансирования науки может стать оптимизация по «стандартам» развитых стран соотношения общих затрат на науку и на оборону. В странах, обладающих высоким технологическим уровнем вооружения, затраты на науку приближаются к общим затратам на оборону, а в самих этих затратах доля затрат на оборонные исследования доходит до 20%. Если исходить из планируемого оборонного бюджета 2022 года, то объем только лишь оборонных НИОКР должен был бы составлять примерно 26 млрд грн. Создавать собственное высокотехнологическое оружие в нынешних условиях агрессии России гораздо важнее, чем тратить средства на закупку устаревшей зарубежной техники и оружия;

г) следует перенацелить использование внешних заимствований на финансовое обеспечение прежде всего, тех сфер деятельности, которое обеспечивает экономический рост. Это важно для того, чтобы Украина не углублялась дальше в долговую яму и становилась более привлекательной для инвесторов, готовых вкладывать свои средства в высокотехнологические сектора экономики. Эффективность зарубежных заимствований должна оцениваться по уровню роста конкурентоспособности Украины в области выпуска и экспорта продукции с высоким уровнем добавленной стоимости и количеством новых рабочих мест в сфере высокотехнологических производств. Рост этих показателей автоматически приведет к росту востребованности новых научных

результатов и, соответственно, станет важным дополнительным источником финансирования науки;

д) еще более крупным источником финансирования отечественной науки может стать развертывание государственно-общественных инвестиционных фондов, формируемых за счет привлечения сбережений населения. Сегодня в Украине народные сбережения практически не работают на интересы страны и граждан, а служат, в основном, источником для обогащения частного финансирования бизнеса;

е) необходимо уделить особое внимание проблеме охраны, учета и использования интеллектуальной собственности в сфере научной и научно-технической деятельности, недопущения ее разбазаривания за бесценок как в стране, так и за рубежом. Тщательный учет нематериальных активов в сфере науки может, по оценкам специалистов, на порядок увеличить реальную стоимость таких объектов и соответственно стать важным финансовым источником для науки и в целом для творцов этой интеллектуальной собственности.

Реализация кардинально нового пронаучного подхода к развитию науки в Украине вполне возможна, для этого у Украины есть все необходимые ресурсы. Наше безрезультатное долгое блуждание в поисках наилучшего ресурса для достижения благополучия страны и народа должно нам ясно дать понять, что в сегодняшнем мире именно наука и технологическое применение ее результатов в социальной практике обеспечивают благополучие народа и мощь государства, его место в мировом сообществе

ЛИТЕРАТУРА

Богданов В.Л (2019). Концепция развития НАН Украины на 2013-2023 гг.: учет исторических традиций и ответы на современные вызовы. Материалы Международного симпозиума “Национальная академия наук” современное состояние, проблемы, перспективы развития и приоритеты сотрудничества в рамках МААН” (Киев, Украина, 6-7 июня 2019 г.). Киев: “Наш формат”

Булкін І.О (2014). Особливості фінансування науково-технічного розвитку військово-промислового комплексу в Україні. «Наука та наукознавство» (№3) с. 23-38.

Добров Г.М (1988), Стогний Б.С., Тонкаль В.Е. и др. Организация управления в Академии наук Украинской ССР: опыт и проблемы (1961-1986 гг.) АН УССР, Центр исследований научно-технического потенциала и истории науки. К.: Наук. думка.

Малицький Б.А (2021), директор ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва Національної академії наук України» «Патонівські наукові традиції в світлі нових викликів сучасній науці». Доповідь на міжнародному симпозиумі «Патонівські наукові традиції в світлі нових викликів сучасній науці» в м. Київ, 30 листопада р. Режим доступа:

<https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8462>

Малицький Б.А., Малицький Е.Б (2020). Про стан фінансування ракетно- космічної науки і техніки в Україні у світовому та національному вимірі: науково-аналітична доповідь /Малицький Б.А., Малицький Е.Б. - Київ: Фенікс

Попович З.О (2021). Нові аспекти в політиці адміністрації президента США щодо науки і технологій. «Наука та наукознавство» (№2).

Праці з історії, філософії та організації науки. Т.8 (2021)./ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського; НАН України, Комісія НАН України з наук, спадщини акад. В.І. Вернадського, Центр досліджень науково- технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. - К .: Фенікс, - (Вибрані наук. пр. акад. В.І. Вернадського).

Таблица 1

Численность населения, объем ВВП на душу населения, наукоемкость ВВП

(сравнение Украины, Польши, Турции)

Страна	1980			1991			2013			2020		
	население, млн чел.	ВВП* на д/н, тис. дол.	наукоемкость, % ВВП	население, млн чел.	ВВП* на д/н, тис. дол.	наукоемкость, % ВВП	население, млн чел.	ВВП* на д/н, тис. дол.	наукоемкость, % ВВП	население, млн чел.	ВВП** на д/н тис. дол.	наукоемкость, % ВВП***
Украина	50,0	12,5	2,6	51,7	11,0	2,5	45,5	8,7	0,76	43,7	4,9	0,47
Польша	35,6	11,1	--	38,0	9,5	--	38,2	23,2	0,87	37,8	13,3	1,21
Турция	43,44	8,5	--	54,9	11,0	--	74,9	18,9	0,82	84,3	9,4	0,96

Источники:

*ВВП в постоянных ценах 2013 г., рассчитано к. э. н. И.А. Булкиным

**ВВП в номинале по списку стран МВФ (октябрь 2021 г.)

*** наукоемкость ВВП в 2018 г.

<p>UOT UDC: 82.(091).</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0001-6827-5896</p> <p>Daxil oldu Receive: 17.04.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 17.05.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Dr. Bayram Quliyev</p>	<p>Keywords: AL-Zahawi, Iraq, Baghdad, poet, rebel, literature</p> <p>Summary</p> <p>The article is devoted to the life and work of the Iraqi poet, thinker and philosopher Jamil Siddiqui al-Zahavi.. Al-Zahavi is part of a creative generation that is still leading the fight that began 100 years ago for freedom, innovation, creativity, modernity and revolution in Iraq. He spoke, wrote and published in Arabic, Persian, Turkish, Kurdish and French. Thanks to his works, the elite still motivate society to the desired changes and lay the foundations for the life of future generations.</p> <p>Açar sözlər: Əz-Zəhəvi, İraq, Bağdad, şair, üsyançı, ədəbiyyat</p> <p>Xülasə</p> <p>Məqalə iraqılı şair, mütəfəkkir, filosof Cəmil Sidqi əl-Zəhəvinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Əl-Zəhəvi 100 il əvvəl İraqda azadlıq, yenilik, yaradıcılıq, müasirlik və inqilabı aktuallaşdırmaq cəhdləri uğrunda mübarizəyə başlayan və bu gün də davam etdirən yaradıcı nəslin nümayəndəsidir. O, ərəb, fars, türk, kürd və fransız dillərində danışmış, yazmış və çap olunmuşdur. Onun əsərləri sayəsində cəmiyyəti arzulanan dəyişikliyi yaratmağa və gələcək nəsillərin həyatlarını daha möhkəm şəkildə quracaqları təməlləri atmağa motivasiya edən elita hələ də ayır-ayrılıqda mübarizəni davam etdirir.</p> <p>Ключевые слова: Аль-Захави, Ирак, Багдад, поэт, мятежник, литература.</p> <p>Резюме</p> <p>Статья посвящена жизни и творчеству иракского поэта, мыслителя и философа Джамиля Сиддики аз-Захави. Аз-Захави является представителем творческого поколения, которое по сей день ведет борьбу, начавшуюся 100 лет назад за свободу, инновации, творчество, современность и революцию в Ираке. Он говорил, писал и публиковался на арабском, персидском, турецком, курдском и французском языках. Благодаря его произведениям, элита все еще мотивирует общество к желаемым переменам и закладывает основы жизни будущих поколений.</p>
---	--

However, that endeavor, more than a century ago, caused a disturbance in the relationship between intellectual people and the authority, between the “I” and the “other,” between the elite and statesmen, between religion and Al-Zahawi attitude as a thinker, poet and journalist. It was natural for manifold contradictions to arise, because they originated from the tension of the relationship between awareness and reality, between ambition and obstacles. Discussions, disputes and conflicts were common in Baghdad's cafes and the sessions held by educated persons and intellectuals. Al-Zahawi was one of the pillars and stars of those sessions. He represented great aspirations and inclinations towards renewal; a renewal which was inconsistent with the setbacks of reality.

Al-Zahawi believed in science and its developments in Western countries. He wrote about it and, he even employed it in his poems, to popularize scientific thinking and urge to adopt modern treatments, especially with regard to poverty, religious extremism and women's rights. However, that Western scientific authority did not make him accept the centrality of the West, so he did not recognize it. His attitude was based on the propositions of the Mu'tazilites, the Sufis, Ikhwan Al-Safaa (the Brethren of Purity) and the thinkers of the Arab world which stressed the specificity of place, time and achievement.

A Gift to the Future.

It is not strange, then, for al-Zahawi to dedicate his book "Raba'iyat al-Zahawi" (Quadruplets) to future generations. He wrote, "I dedicate my book to the coming generations, who will live in Baghdad, other than this Baghdad. I will then be silent dust." (Saadia Mufreh, 2010)

And because he is an encyclopedic, an epistemologist, a rebel, an indignant, a reformer, and a scholar, he did recognize any poets except for those who had similar points of views and approach to life and poetry. Therefore; were numerous: poets, critics and statesmen. The poet Marouf al-Rusafi was the most prominent enemy; as well as the Egyptian writer and thinker Abbas Mahmoud al-Akkad. Their disputes, that were witnessed by cultural sessions and published by newspapers in Baghdad, Cairo, Damascus and other Arab countries, used to continue for long periods.

Jamil Sidqi bin (son of) Muhammad Faydi bin Prince Suleiman Al-Zahawi. His lineage goes back to the Kurdish Baban family (Northern Iraq). He was born in Baghdad where he grew up and studied. His father and the capital's scholars were his teachers. He worked as a teacher in 1885 and was appointed as a member of the Education

Council. Then, he became the director of the state press and the editor of Al-Zawraa newspaper. He became, then, a member of Baghdad Court of Appeal. As one of the most prominent poets in Iraq, he received an invitation from Ottoman Sultan Abdul Hamid and left for Istanbul. In Istanbul, he worked as a professor of Islamic philosophy at the House of Arts, but he quickly attacked the Sultan with a poem that put him in prison, saying at the beginning of the poem: "Be patient in injustice, to ease and humiliate us/Injustice kills us, and justice revives us." Oh, the owner of the affairs of these people/ Treat your poor subjects with kindness/ you neglected us with your meekness / So your face turned white, and our nights turned black." (Abdul-Jabbar Al-Bayati, 2020)

His imprisonment did not last long. He was released and returned to Baghdad to work as a professor at the Law School. Then he was elected as a member of the Council of Representatives for the purpose of establishing the Iraqi government. He was appointed as a member of the Senates. His surname is Al-Zahawi which is derived from the city of "Zhao" near Khanaqin, where his grandfather immigrated and got married. His first son, Jamil's father, was born in Zhao. The family, then, moved to Baghdad where Jamil's father served as a religious mufti for the state.

Iraqi Women's Freedom

Al-Zahawi wrote many times calling for the freedom of women, granting them their rights, and enacting laws that would remove the authority of men, society and religion. A wave of denunciations and protest arose against him, which led to inciting the Ottoman governor of Baghdad, Hussein Nazim Pasha, to take action against him which in turn incited the clergy that issued numerous fatwas calling for his heresy and blasphemy. Those actions were led by Muhammad Sa'id al-Naqshbandi, author of

the book “The Brilliant Sword in the Neck of a Diviant.” Al-Zahawi left Baghdad in disguise and he never returned until the governor of Baghdad was replaced with a new one; namely Jamal Pasha. He said in a poem addressing women at that time, “Tear, O daughter of Iraq, your veil / go out without it, life wants a revolution / tear it up and burn it without hesitation / it has been a liar guard.” (Eabd Alkarim Albalikh, 2020)

He explained his vision of women and the development of society saying: “Each sex has its own deficiency / As for life, with both sexes it is complete / As for Iraq, the matter is different / Half of the nation is paralyzed.” (Khaled Al-Qashtini, 2019)

Al-Zahawi never abandoned his ideas: he was bold in his attitudes, and rebelled against rulers and poetic styles. He was known to say that rhyme impedes poetic evocation, limits the possibility of storytelling and narration in the poem. He was not committed to poetry rhythms and its rules. He was only concerned with conveying his ideas and aesthetics. He used mix in one text information, aspiration, and poetic endeavor for philosophical purposes and for critical purposes.

Although Sultan Abdul Hamid had arrested him and put him in prison because of a poem, and not released until after accepting many conditions and after mediations by statesmen and some writers, Al-Zahawi said about Sultan Abdul Hamid after his release from prison, “So your hands, if they are long, do not be deceived by them, for the hands of the days are longer.” (Samah Adel, 2019)

The Famous Money Bag.

Al-Zahawi used to take his “pocket money” from his wife, Zakia Mosbah, every morning before going to the café named after him later. He was keen that the pocket money be change in a coin called “Anat”. His wife used to put “anats” in a small bag to facilitate

things for him. Al-Zahawi was one of the most famous Iraqis who pay for the cups of tea for others, especially for his students, disciples and admirers who flocked daily to his council.

Al-Zahawi was fond of collecting all kinds of ballpoint pens (Pandan). He, once, heard that a new type of pens was available in the bookstores, so he went directly to his wife asking for his pocket money but, this time, she did not give him his pocket money. He started to cry and complained just like children. He continued in crying and did not give up until she paid him.

Mrs. Aisha Abdul Mohsen Al-Saadoun said that Al-Zahawi used to follow a strange routine in his diet: he used to eat, for a whole month, only okra; eggplant, for another month, and then zucchini, and so on.

A person once asked him: Who are you? He replied, “I was called in my adolescence a crazy person, because they were unfamiliar with my manners, my nature. In my youth, I was called a reckless person for my tendency to singing and art. In my manhood, I was called “the bold man” for my resistance to oppression, tyranny and backwardness. In my old age they called me a heretic for my openness to philosophical opinions and ideas. And if I had not been a poet or a philosopher, I would have chosen to be a lawyer.” (Saadia Mufreh, 2010)

Al Zahawi Café. a Live Memory

“Oh, visitor of this café, you see wonders of knowledge and history Knights.” The café’s name was “Amin Agha” café; Amin Agha was its owner and manager. It was a coffee shop located at the beginning of Al-Rasheed Street, on the side of Bab Al-Moadham, in Al-Midan area. Its history dates back to years preceding the year of 1917. It was built in the form of a shed roof first before the opening of Al-Rasheed Street.

Al-Zahawi was not one of its goers; he used to go to Al-Shatt Café, and in the evening he used to go to “Rachid Hamid” cafe in Bab Al Sharqi. Prime Minister Nuri al-Saeed Pasha called him one day and they agreed to meet. Al-Zahawi asked Nuri al-Saeed: Where do we meet? He replied: In the cafe of Amin Agha. When they met, Al-Zahawi was impressed by the café, which consisted of a few terraces, wooden chairs, and a hand-operated phonograph. From that moment on, Al-Zahawi used to go to that café every day. Journalists, artists, critics, and others started to go to the café too. The cafe became the scene of Al-Zahawi debates and disagreements that whenever it became intense, the final word was Al-Zahawi's word. From that time, it became known as Al-Zahawi Cafe.

The great Indian poet Rabindranath Tagore visited Al-Zahawi in Baghdad, and Umm Kulthum was keen to meet him, but he did not hesitate to attack anyone, whether they were sultans, rulers, extremists or poets

Al-Zahawi Café used to witness Al-Zahawi intellectual, literary and patriotic debates, as well as his daily arguments and pranks with Al-Rasafi and others. The café was the starting point for many national demonstrations demanding independence constitution, and the modernization of laws.

Today, the café has become an intellectual, literary and political haven for various persons and writers. It has been a platform for those who played a major role in the course and fate of Iraq's history. Their throats chanted in al-Zahawi Café, and they quickly roamed Al-Rasheed Street, and more crowds used to join them, roaming all the streets of Baghdad.

Among those who used to go to Al-Zahawi's café was sociology professor Ali Al-Wardi, the Iraqi poet Al-Rasafi (who later took another nearby café as a platform, due to his daily clash with Al-Zahawi), the jurist

Muhammad Bahjat Al-Athari, the poet Ali Al-Sharqi, the poet Al-Sayyab, Al-Jawahiri, and others. It has also been frequented by generations of writers and thinkers, including Abdul Razzaq Al-Samarrai, Kamel Khamis, Jamil Al-Tai, Shafiq Al-Qaymaqji, Anwar Al-Samarrai (the writer of a poem: "oh visitor of the café"), Muhammad Mubarak, Hikmat Faraj, Abdul-Wahhab Bilal, and others. Among the artists who used to visit Al-Zahawi Café regularly were Nazem Al-Ghazali, members of the Al-Zabania Acting group: Hamid Al-Mahal, Muhammad Al-Qaisi, and Hamid Al-Atrakji.

Among the statesmen and ministers who used to go to the café were Fadel Al Jamali, Abdul Masih Wazir, Abdul Karim Qassem, Nuri Al Saeed, Abdul Razzaq Abdul Wahab, and others. The café was also visited by US presidential candidate Wendell Wilkie in 1942 and wrote about it in his book “One World”.

Tagore at Al-Zahawi Café.

Al-Zahawi's life activities in the café overlapped with his intellectual, political, official, and social activities; it was difficult for observers to separate those activities. At a time when the Iraqi political street was boiling with demonstrations and protests led and fueled by poets and intellectuals, which often erupted from Al-Zahawi Café, King Faisal I sought (with a smart move) to try to calm the popular ferment, by appeasing the country's intellectual elite. He invited the poet of India called The great Tagore to visit Baghdad, as he was on a visit to Iran. Tagore accepted the invitation. He entered Iraq by land through Khanaqin, where he was received by Al-Zahawi, Al-Rusafi, Fadel Al-Jamali, Abdul-Masih Wazir and Al-Athiri, along with a delegation of the country's notables, on May 19, 1932. Upon his arrival in Baghdad via a train station east of Baghdad, King Faisal I received him with the elite of Baghdad, in politics and thought.

Tagore's visit to Baghdad had a special effect; Gandhi called Tagore "the beacon of India" and "the poet of humanity." That visit actually contributed to appeasing the elite. Tagore visited Al-Zahawi Café where he listened (for successive days) to the poems of poets, their intellectual and political issues, as well as music and various arts. Upon his return to India, Tagore wrote about Baghdad, and about the activity and privacy of Al-Zahawi Café.

The singer Umm Kulthum

In the year of 1932, the greatest Arab singer, Umm Kulthum, visited Baghdad to perform ten concerts. She met Al-Zahawi and listened to the Iraq local singing "Maqamat". In her first opening party in a large hall dedicated to this, Al-Zahawi recited a poem, which was interrupted by sharp applause more than once, and when he finished reading, Al-Zahawi went to where Umm Kulthum was sitting, and kissed her on the cheeks which incited applause and whistling.

REFERENCES

Abdul Karim Al-Balikh (2020). Al-Zahawi, poet of philosophy, meditation and wisdom - Al-Zaman newspaper : <https://www.azzaman.co>

Abdul-Jabbar Al-Bayati (2020). The Iraqi Feminist Movement - A return to the beginning of the struggle for liberation - Al-Nidhal Press – Baghdad

Eabd Alkarim Albalikh (2020). Alzahawi Shaeir Alfalsafat Walta'amul Walhikmat - Jaridat Alzaman – <https://www.azzaman.com>

Khaled Al-Qashtini (2019). Al-Zahawi, that cute poet - Al-Sharq Al-Awsat newspaper - <https://aawsat.com>

Saadia Mufreh (2010). Al-Zahawi, Poet of Reason and Comforter of the Age - Al-Arabi Anthology Book - Kuwait

Samah Adel (2019). Jamil Sidqi al-Zahawi - philosopher, social reformer and advocate for women's freedom - Kitabat website - [https:// kitabat.com](https://kitabat.com)

ALİ YUSİFZADE, A YOUNG INTELLECTUAL OF KARABAKH
Assoc. Prof. Dr. Zaur Aliyev
Scientific Secretary of the ANAS Institute of the History of Science

QARABAĞIN GƏNC ZİYALISI - ƏLİ YUSİFZADƏ
Zaur Əliyev
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi katibi

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: zaur.aliyev@gmail.com

Pages / səhifələr – 28-30

<p>UOT UDC: 327.</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0002-5523-5793</p> <p>Daxil oldu Received: 29.04.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 23.05.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Dr. Elvin Talishinski</p>	<p>Açar sözlər: Əli Yusif, Qarabağ, Şuşa, istiqlal, repressiya</p> <p>Xülasə</p> <p>Məqalə Azərbaycanın incisi Şuşa torpağının görkəmli gənc ziyalılardan Əli Yusifzadənin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində və siyasi-ictimai həyatında önəmli yerlərdən birini tutan Əli Yusif gənc şair, publisist və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mücahidlərindən biri olmuşdur. Qarabağın tanınmış Yusifzadələr nəslinin layiqli davamçısı olan Əli Yusif ömrünün sonunadək istiqlal mücadiləsindən vaz keçməmiş, uzun və məşəqqətli həbs həyatından sonra ötən əsrin 30-cu illərinin repressiya qurbanına çevrilmişdir.</p> <p>Keywords: Ali Yusif, Karabakh, Shusha, independence, repression</p> <p>Summary</p> <p>The article is dedicated to the life and creativity of Ali Yusifzade, one of the prominent young intellectuals of Shusha, the pearl of Azerbaijan. Ali Yusif, who occupies an important place in the history of Azerbaijani literature and political and social life, was a young poet, publicist and one of the devotees of the Azerbaijan Democratic Republic. Ali Yusif, a worthy representative of the well-known Yusifzade family of Karabakh, did not give up the struggle for independence until the end of his life, and became a victim of repression of the 1930s after a long and difficult prison life</p> <p>Ключевые слова: Али Юсиф, Карабах, Шуша, независимость, репрессии..</p> <p>Резюме</p> <p>Статья посвящена жизни и творчеству Али Юсифзаде, одного из видных молодых интеллектуалов жемчужины Азербайджана - города Шуши. Али Юсиф, занимающий важное место в истории азербайджанской литературы, политической и общественной жизни, был молодым поэтом, публицистом, одним из подвижников Азербайджанской Демократической Республики. Али Юсиф, достойный представитель известного карабахского рода Юсифзаде, до конца жизни не оставлял борьбу за независимость своей страны, и после долгой и мучительной жизни политического заключенного пал жертвой репрессий 30-х годов прошлого века.</p>
--	---

Qarabağ torpağının yetişdirdiyi Yusifzadələr nəslinin tanınmış simalarından biri Əli Yusifzadədir. Qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında iz qoyan şairlərimizdən biri Əli Yusifzadə (1900 – 1937) 8 dildə danışmağı və yazmağı bacaran ziyalı gənclərimizdən biri olmuşdur. 1917-ci ildə Şuşa Milli Komitəsinin üzvü olmuş, yerli əhalinin erməni millətçi təxribatlarından qorunmasında fəal iştirak etmişdir. Babası Axund Mirzə Ələkbər ağa Yusif oğlu elmə, ədəbiyyata önəm verən şəxslərdən biri idi.

Əli Yusifzadənin atası Mirzə Cəlal Yusifzadə (1862-1931) tanınmış maarifçi ziyalılarımızdan biri olmuşdur. Mirzə Cəlal bəy, 1911-ci ildə Bakıda səhnələşdirilən "Fərhad və Şirin" operasının Aleksandr Oqenezəşvili ilə birlikdə həmmüəllifidir. İlk təhsilini Şuşada alan Mirzə Cəlal bəy daha sonra Təbrizdə təhsilini davam etdirmiş, sonra isə Füzuliyə (Qaryagin qəzasına) dönərək, burada müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Qardaşı Mirzə Camalla birlikdə "Difai" partiyasının da üzvü olan və erməni silahlı birləşmələrinə qarşı mübarizədə yaxından iştirak edən Mirzə Cəlal Yusifzadə haqqında ilk dəfə qısa və dəqiq məlumat Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab" kitabında yer alır: "...Cənab Axund Mirzə Cəlal Axund Hacı Mirzə Ələkbər oğlu Qarabağ vilayətinin əhalisindəndir. 1277-ci ildə anadan olmuş, hal-hazırda 33 yaşı var. Xoşqamət, xoşxasiyyət və xoştəbiət bir cavandır. Özünəməxsus gözəl xasiyyəti var. Qarabağ üləmələrindəndir. Kerməndə cənab Hacı Məhəmməd xan bin Hacı Kərim xan bin Zəhir əd-dövlət İbrahim xan Qacarin hüsurunda on il elmləri təhsil etmişdir. Bəzən türkcə və farsca şeirlər yazır. Şeirləri pərakəndədir, divanı yoxdur. Aşağıda yazılmış şeirlər o cənabın təbindəndir. 1310-cu ilin rəbbi-ül-əvvəl ayında öz dəsti-xətti ilə yazmışdır...". [Nəvvab Mir Möhsün, 1913: 245] Mirzə Cəlal bəy təkcə Kirməndə deyil, Orta Asiyada da bir müddət yaşamışdır. 1912-ci ildə Buxarada çıxan ilk tacik qəzeti "Buxarayi-Şərif"-in müəllifi, həmçinin, qəzetin özbək türkcəsində "Turan" adlı dörd səhifəlik, həftədə 3 dəfə çıxan əlavəsinin də redaktoru olmuşdur. Mirzə Cəlal bəyin övladı Əli Yusifzadə də bu ziyalı nəslin layiqli davamçılarından biri kimi Azərbaycanın İstiqlal mübarizəsinə gənc yaşlarından öz imzasını atmış şəxslərdən biri olmuşdur.

Gənc yaşlarından şərə və ədəbiyyata maraq göstərən Əli Yusif "Rai" təxəllüsü ilə bir sıra şeirlər qələmə almışdır. "Qüruba qarşı

bir yetimin lisanından", "Getmə", "Qonaqlara" və s. şeirlərini məhz bu təxəllüslə yazmışdır. Hələ Şuşa Realni məktəbində oxuyarkən "İşiq" jurnalı ilə əməkdaşlıq edən Əli Yusif buraya "Balıq və pişik" təmsilini, "Anaların təfavütü" hekayəsini təqdim edir, eyni zamanda Krilovun "İki kotan" şeirini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, bu jurnalda çap etdirir ["İşiq" qəzeti, 1911: №3, 8; №15, 7; №26, 6].

Əli Yusifzadə yaradıcılığa tərcümə ilə başlamışdır. İlk qələm təcrübəsi Krilovdan poetik tərcümə etdiyi "İki kotan" şeiridir. "İşiq"-in 1911-ci il 3-cü sayında (səhifə 8) çap olunmuş bu tərcümənin müəllifi oxuculara belə təqdim olunurdu: "On bir sinnidə realni məktəbin ikinci sinfində təhsilə məşğul olan bir şagirdin Krilovdan mənzun tərcüməsidir".

1913-cü ilin fevralında "Məktəb" jurnalında Əlinin daha bir şeiri çap olundu. "Vətənim" adlı bu şeir onun istedadının və Vətənə olan sevgisinin əyani sübutu idi.

Vətənim, valideyi-möhtərəmim,

Səni bir ləhzə fəramuş edəməm.

Unutarsa vətənim bir kəs əgər,

Həqq yanında o böyük cirm eylər [Qəhrəmanlı, 2011: 6].

Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçən Əli Yusif "Yaşıl qələm" və "Ədəbiyyat cəmiyyəti"-nin işində fəal iştirak etmişdir. Yazıçı "Azərbaycan", "İstiqlal", "Bəsirət", "Qurtuluş yolu" qəzet və jurnallarında müstəqillik, azadlıq ideyalarını tərənnüm edən məqalələr və şeirlər nəşr etdirib. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin açılış günü münasibəti ilə "Azərbaycan" qəzetinin xüsusi buraxılışında "Prometey" adlı məqaləsi təqdim olunub ["Azərbaycan" qəzeti, 1918:]. Bakıda yaşadığı dövrdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı və digər ziyalılarımızla təmasda olmuşdur. 1920-ci il yanvarın 12-də "İstiqlal" qəzetində

Əli Yusifzadənin “Əlvida” şeiri dərc olunub. Bir neçə gün sonra ali təhsil almaq üçün Fransaya yola düşən Əli Yusifzadə Parisdəki Ali Siyasi Elmlər Akademiyasının Diplomatika fakültəsinə daxil olub. Təhsilini başa vurduqdan sonra 1923-cü ildə Azərbaycana qayıdan Əli Yusif diplomatika kimi nadir ixtisasa yiyələnməsinə baxmayaraq, öz ixtisasına uyğun əmək fəaliyyəti ilə məşğul ola bilmir. Elə həmin il elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə yenidən yaradılan Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Elmi Tədqiqat Cəmiyyətində və “Kommunist” qəzetində işləməli olur. Siyasi baxışlarına görə bir neçə dəfə həbs olunan Əli Yusifzadə haqqında çıxarılan son ölüm hökmü qərarı da həbslə əvəz olunur. 1927-ci il martında bir qrup Azərbaycanlı məhbusla birlikdə Solovkiyə həbs düşərgəsinə göndərilir.

1929-cu ildə Solovkiyədəki həbs düşərgələrində mövcud vəziyyətlə tanış olmağa getmiş sovet yazıçısı Maksim Qorkiyə siyasi məhbuslar həbsxana nəzarətçilərindən gizli məktub ötürə bilmişdi. O, bu məktubu Sovet İttifaqı rəhbərliyinə çatdırmış, bundan sonra həbsxanadakı siyasi məhkumlara qarşı sərt rejim nisbətən yumşaldılmışdı. 1935-ci ilin yanvarında Əli Yusifzadə həbsdən azad edilərək, Özbəkistana sürgün edilmişdi. 1937-ci ildə Əli Yusifzadə Daşkənddə yenidən həbs edilir. Uzun və işgəncəli istintaqdan sonra,

yəni 1937-ci ilin avqustun 18-də həbsxanada güllələnir və cəsədi də gizlədilir. Əli Yusif bəraət ölümündən 54 il sonra –1992-ci ilin mayında verilir [Abdullayev, 1989:].

Yazıçı Anarın “1500 ilin Oğuz şeiri” adlı kitabında Əli Yusifin doğma Vətəninə, Qarabağa sevgi və məhəbbətini ifadə edən aşağıdakı şeiri təqdim olunur:

*Ucalır göylərə həşmətli, mübarək qayalar,
Qarlar altında məhəbbətlə panldar hər dağ.
Dərələr, məşçərələr, vəhşi, qaranlıq kahalar.
Yəni qiymətli, fəzilətli bir ölkə - Qarabağ!
Uçuyor onda qürur ilə bütün qartallar,
Nerə baxsan, meşə var, çay var, ağac var, dağ
var.*

*Hər səda əks ilə dağlara əlhan oluyor,
Sanki hər bir daşı söylər də qəzəlخان oluyor.*

Qarabağ şerlərin, nəğmələrin məskənidir,

Vaqifin, Asilərin türbəsidir, mədfənidir,

Qarabağ - yəni qəsaid və qəzəl dəryası

Azəri tacının ən şəşəədar alması! [Əli Yusif, 1920:]

Əli Yusifin istiqlal mübarizəsində keçən qısa ömrü illər sonra doğma torpağı Qarabağda ucalan üçrəngli Azərbaycan bayrağı uğruna fəda edilən görkəmli ziyalılarımız içərisində özünəməxsus yerini daim tutacaqdır..

ЛИТЕРАТУРА

“Azərbaycan” qəzeti (1918). 7 dekabr

“İşiq” qəzeti (1911), №3, səh.8; №15, səh. 7; №26, səh.6

Abdullayev A (1989). Əli Yusif, "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 28 iyul.

Əli Yusif (1920). “Qarabağ xəyanətlərinə”, Qurtuluş jurnalı, №2.

Qəhrəmanlı N (2011), Milli dəyərə çevrilmiş adlar: vətən, millət və ədəbiyyat sevdalısı Əli Yusifzadə, , 525-ci qəzet, 27 yanvar.- S.6.

Nəvvab Mir Möhsün (1913), “Təzkireyi-Nəvvab”, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, şifrə: 2052/ VI-64,

**THE DIASPORA FACTOR IN MIGRATION
(BRAIN FLOW) OF HIGHLY QUALIFIED
SPECIALISTS FROM THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN.**

Yahya Babanlı

*Ph.D, Candidate of the Institute of History named
after AA Bakikhanov of the Azerbaijan National
Academy of Sciences*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDAN
YÜKSƏK İXTİSASLI MÜTƏXƏSSİSLƏRİN
(BEYİN AXININDA) MIQRASIYASINDA
DIASPOR AMILI**

Yahya Babanlı

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı*

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: y_babanli@rambler.ru

Pages / səhifələr – 31-40

<p>UOT UDC: 930.22.</p> <p>ORKID İD ORCID ID:</p> <p>Daxil oldu Received: 27.01.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 05.03.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Maryam Seyidbeyli</p>	<p>Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, “beyin axını”, miqrasiya, diaspor, lobbi</p> <p>Xülasə Elmi məqalədə miqrasiya prosesləri haqqında məlumat verilir və bu proseslərin diaspor potensialının formalaşmasına təsiri haqqında şərhlər təqdim olunur. Azərbaycandan xarici ölkələrə miqrasiya edən alimlərin potensialından milli və bəşəri inkişaf üçün səmərəli istifadə olunması ilə bağlı təkliflər irəli sürülür.</p> <p>Key words: Republic of Azerbaijan, “brain flow”, migration, diaspora, lobbi</p> <p>Summary The scientific article provides information about migration processes and comments on the impact of these processes in the formation of diaspora potential. Proposals put forward for effective use of potential of scientists migrating from Azerbaijan to foreign countries for national and human development.</p> <p>Ключевые слова: Азербайджанская Республика, “утечка мозгов”, миграция, диаспора, лобби</p> <p>Резюме В научной статье представлены сведения о миграционных процессах и комментарии о влиянии этих процессов на формирование диаспорального потенциала. Внесены предложения по эффективному использованию потенциала ученых, мигрирующих из Азербайджана в зарубежные страны, для национального и человеческого развития.</p>
---	--

Vətəndən kənar, milli məsələlərdə insan cəmiyyətinin özünüdərk və özünü təsdiqində diaspor amilinin yeri və rolu mühüm xarakter daşıyır. Məhz miqrasiya prosesləri nəticəsində etnososial və etnomədəni institutlardan biri kimi diaspor yaranır. Bəşəriyyətin inkişafının hələ ta qədim dövrlərindən insanların coğrafi yer dəyişməsi - miqrasiya etməsi mövcuddur. Lakin bəşəriyyətin təkamülünün müxtəlif mərhələlərində onun forması, məzmunu, intensivliyi və miqyası fərqli olmuşdur. Belə ki, qədim zamanlarda miqrasiya prosesləri daha çox geosiyasi (məcburi) xarakter daşıyırdısa, hazırda daha çox geoiqtisadi (kəonüllü) təmayülə malikdir. Qeyd edək ki, siyasi məzmunlu lüğətlərdə “miqrasiya” latın sözü olub “migratio”, “migro” - keçirəm, köçürəm mənalarını verir. Bu termin dörd mənəni ifadə edir. Birinci mənada yaşayış yerinin dəyişilməsi ilə

əlaqədar insanların bir ərazidən digər əraziyə köçməsi, orada məskunlaşması, işləməsi, ikinci mənada yaşayış şəraitinin, yaxud inkişaf silkinin dəyişməsi ilə əlaqədar canlı orqanizmlərin yerdəyişməsi, üçüncü mənada yer qabığında və səthində kimyəvi elementlərin paylanması və yerlərini dəyişməsi, elektromaqnit qarşılıqlı təsir nəticəsində enerjinin bir hissəcikdən digərinə özbəsinə keçməsi; dördüncü mənada kapitalın ixracı kimi başa düşülərək beynəlxalq məzmun daşıyır [Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1982:].

Tarixdən məlumdur ki, “Xalqların böyük köçü” planetin konfigurasiyasına təsir etməklə Avropa və Asiya əhalisinin formalaşmasına və cəmiyyətin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Bəşəriyyətə xas olan bütün proseslər kimi miqrasiya məsələləri də cəmiyyətin sosial strukturuna təsir edir, lokal və qlobal məsələlərdə özünü açıq-aşkar göstərir. Əhalinin miqrasiyası dünyanın istənilən regionunun sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Ona görə də bu məsələnin hər bir dövlətin milli maraqları, miqrasiya qanunları ilə tənzimlənməsi son dərəcə vacibdir. Vətəndən kənar yad ölkəyə miqrasiya etmiş insan iradəsindən asılı olmayaraq müxtəlif mədəniyyətlərlə ünsiyyətdə olduğundan, akkulturasiya (mədəniyyətini dəyişmə) prosesinə cəlb olunur. Şəxsiyyət səviyyəsində əxlaqi keyfiyyət və xüsusiyyətlərlə bağlı düşünülmüş və düşünülməmiş dəyişikliklər baş verir. Hər bir azlığın və mühacirin ayrılıqda akkulturasiya prosesinin 4 yolu var: assimilyasiya, separasiya, marqinalizasiya və inteqrasiya:

Assimilyasiya - (həllolma). Öz mədəniyyətini rədd edib, çoxluğun mədəniyyətinə yiyələnmək deməkdir (doğma dilini itirmək və hakim dilə keçmək);

Separasiya - (izalə olunma). Bu zaman azlığın nümayəndələri çoxluğun mədəniyyəti ilə ünsiyyətdən qaçır, öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışırlar (assimilyasiyanın əksidir);

Marqinalizasiya - (rədd etmə). Bu öz mədəniyyətini rədd etməklə yanaşı, çoxluğun da mədəniyyətini - yeni mədəniyyəti qəbul

etməkdir. (Akkulturasianın ən problemlı variantıdır);

İnteqrasiya - (birləşmə). Müasir Avropada immiqrantların məqsədinə əsasən xidmət edən variantdır. (Finlandiyada bu “kotoutuminen” termininə uyğun gəlir.

Birinci yol kimi immiqrant asimilyasiyaya məruz qalır. Latınca “assimilate” uyğunlaşma, oxşatma sözündən əmələ gələn assimilyasiya hər xalqın öz daxilini, mədəniyyətini, milli şüurunu, dilini, dinini itirərək başqa xalqa qarışmasına deyilir. Diasporun həyatında assimilyasiya başlıca rol oynayır. Həllədiçi əhəmiyyətə malik olan assimilyasiya prosesi etnik qrup və ya xalqın adaptasiya və məşğulluq tempini nizamlayır. Assimilyasiya prosesinin öyrənilməsi əsasən qarışıq nikah barədə statistik göstəricilərdə diasporların say dinamikası və onların tarixi əhəmiyyətinə bağlılığı ilə həyata keçirilir [Miqrasiya mövzusunda məlumatlandırma, 2021:].

Diaspor tədqiqatçılarının bəzilərinin fikrincə, assimilyasiya bir siyasət kimi iri dövlətlər tərəfindən azsaylı xalq və ya etnik qruplara qarşı yeridilən əsas vasitədir ki, dövlət bununla öz milli və dini maraqlarını təmin etmiş olur. “Kiçik və azsaylı xalq və etnik qruplar üçün qanun xarakteri daşıyan assimilyasiya prosesi iki tərəfli xarakterə malikdir. Burada assimilyasiya edən xalqla assimilyasiya olunan xalqlar və ya etnik qrupların milli və tarixi spesifik xüsusiyyətlərindən çox şey asılıdır. Elə etnik qrup və xalqlar var ki, sayca çoxluq təşkil etmələrinə baxmayaraq tarixi, mədəni, dini xüsusiyyətlərinə görə onları assimilyasiya

etmək qeyri-mümkündür. Yəhudi və çinlilər çətin assimilyasiya olunan xalqlardan hesab olunur ki, onların diasporları əksinə onlar məskunlaşdıqları ölkələrdə assimilyasiya siyasəti yeritmək iqtidarındadırlar” [Əliyev Z, 2007:].

Bəzən azlıqlar çoxluğun mədəniyyətindən qaçaraq öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışırlar ki, bu proses izalə olunma, yəni separasiya prosesi adlanır. Bu proses məzmunundan da görüldüyü kimi, assimilyasiyanın tam əksi hesab olunur. Digər bir proses marqinalizasiya adlanır. Beləki bir sıra azlıqlar öz mədəniyyətləri ilə yanaşı, hakim mədəniyyəti də qəbul etməyib rədd edirlər və özlərinə spesifik mədəniyyət qəbul edirlər. Bu rəddetmə müasir dövrdə akkulturasianın ən problemlı tərəfi kimi özünü biruzə verir. Akkulturasianın ən müasir və təqdir olunan forması inteqrasiya prosesidir. Bu proses imkan verilir ki, eyni zamanda hər hansısa bir şəxs həm öz milli özünəməxsusluğunu, adət-ənənələrinin özəlliklərini qoruyub saxlasın, həm də çoxluğun milli mentalitetinə, mədəniyyətinə uyğunlaşsın. Bütün bunlar isə mədəniyyətlərin qovuşmasına və yeni sivilizasiyaların yaranmasına gətirib çıxardır.

Qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq və ya dövlət daxilindəki inzibati sərhədləri keçməklə baş verən yerdəyişmə, köçmə miqrasiya prosesi adlanır. Yeni yurd saldığı yerdə 6 aydan çox yaşamış şəxs miqrasiya etmiş hesab olunur. Hər bir dövlətin bu prosesi milli maraqlarına uyğun müvafiq qanunvericiliklə tənzimləməsi vacib məsələdir. Bu bəşəri prosesin genişlənməsi müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Bunlar, etnik-mədəni, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və dini məqamlarla bağlı məcburi və könüllü səciyyə daşıyır. Məsələn, etnik miqrasiyanı məcburi prosesə aid etmək olar. Ona görə ki, insanlar etnik mənsubiyyətinə görə bu prosesə məcburi qatılırlar. Ötən əsrdə Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıların mərhələli

şəkildə deportasiya olunması, xüsusən də, 1988-1992-ci illərdə Ermənistanın planlı şəkildə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində tarixən həmin ərazidə yaşamış 250 min azərbaycanlının son nəfərədək öz doğma yurdlarından zorla qovularaq Azərbaycana pənah gətirməsi bunun bariz nümunəsidir. Eyni zamanda, əvvəllər Gürcüstandan qovularaq Orta Asiya respublikalarında yerləşdirilmiş, 1990-cı ildə orada baş vermiş milli münaqişə zəminində didərgin salınmış 50 min Ahıska türkü də, ölkəmizdə sığınacaq tapmışdır. Hər iki fakt etnik - məcburi miqrasiyasının bariz təzahürüdür. O cümlədən, Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20% işğal olunması və işğal təhlükəsi 800 min nəfərə yaxın insanı öz ev-eşiyindən didərgin düşməyə vadar etmişdir [Miqrasiya mövzusunda məlumatlandırma, 2021:].

Bu məcburi daxili və xarici miqrasiyanın nəticəsi olaraq Azərbaycan dünyanın ən çox qaçqın və məcburi köçkün olan ölkəsinə çevrildi. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, miqrasiya prosesi özündə mənfi cəhətlərlə yanaşı, müsbət tərəfləri də birləşdirir. Bura yeni sosial münasibətlərin, mədəniyyətlərin formalaşması, sivilizasiyaların, əlaqələrin yaranması və digər amillər daxildir. Bu sahənin tədqiqatçıları, analitikləri miqrasiyanı daha çox iqtisadi amillə bağlayırlar və bunu əsaslandırmağa çalışırlar. Beynəlxalq aləmdə miqrasiya proseslərindən təcrübədə məqsədyönlü istifadə olunmasında Amerika modeli özünü doğrultmuşdur. Məhz ABŞ-ın milyonlarla immiqranta qucaq açması cəmiyyətin və dövlətin inkişafına təkan verməklə qüdrətli dövlət statusu qazanmasına rəvac verdi. Bu gün miqrant axını nəticəsində bir neçə beynəlxalq əmək bazarı formalaşmışdır ki, bunlar Yaxın Şərq, Qərbi Avropa və ABŞ-dır. Miqrasiyanın əhəmiyyəti və iqtisadi səmərəliliyi dünya və beynəlxalq

təşkilatlar səviyyəsində də dərk edilir. Bu sahədə bəşəri inkişafa və beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq məqsədilə, 1951-ci ildə Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının əsası qoyulmuşdur. BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 18 dekabr 1990-cı ildə “Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Beynəlxalq Konsensiyası qəbul olunmuşdur. Daha sonra, bu tarix 4 dekabr 2000-ci ildə Baş Assambleya tərəfindən Beynəlxalq Miqrant Günü elan edilmişdir. Hazırda hər ilin 18 dekabr tarixi - Beynəlxalq Miqrant Günü kimi qeyd edilir [Рябинина О. К, 2010:].

Azərbaycan Respublikasında da bu gün rəsmi qeyd edilir və müxtəlif tədbirlər keçirilir. Bütün bunlar bir daha bu sahənin prioritetliyini özündə əks etdirir. Azərbaycan miqrasiya prosesləri yaxın keçmişdə özünəməxsus tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi beş dövrə bölmək olar:

Birinci dövr - 1900-1920-ci illər (inqilabdan əvvəlki milli oyanış dövrü). Bu dövrdə əsasən təhsil almaq məqsədilə xaricə üz tutanları misal göstərmək olar. Onlar Avropanın müxtəlif ali məktəblərində təhsil alaraq milli dövlətçiliyin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında müstəsna xidmət göstərən şəxslərdir.

İkinci dövr - 1920-1930-cü illər (inqilabdan sonrakı mühacirət dövrü). Bu dövrdə yüzlərlə azərbaycanlı dünyanın müxtəlif yerlərinə, Türkiyə, Almaniya, Fransa və başqa ölkələrə miqrasiya etmişdir. Bura ictimai-siyasi xadimlər, tanınmış ziyalılar, nüfuzlu elm adamları, eyni zamanda, əhalinin orta təbəqəsinin nümayəndələri daxil idi.

Üçüncü dövr - 1930-1950-ci illər (repressiya və ikinci dünya müharibəsi dövrü). Bu dövr də məcburi miqrasiya edən insanlar arasında şairlər və yazıçılar, mədəniyyət və incəsənət xadimləri, başqa bir çox tanınmış ziyalılar olmuşdur. Onların sırasında hərbi əsirlər və faşist ordusuna

könüllü keçənlər - bir sözlə, əksər sosial təbəqələrin nümayəndələri var idi.

Dördüncü dövr - 1970-1985-ci illər (durğunluq və yenidənqurma dövrü). Bu çox əhəmiyyətli və həddindən artıq diqqətdə olan dövrdür, müstəqilliyə aparən yoldur. Bu vaxt miqrasiya düzgün istiqamət alaraq əsasən insan kapitalının artırılması istiqamətinə yönəlmişdi. Belə ki, əsasən lazımı təhsil almaq, elmi-təhsil və ixtisas səviyyəsini yüksəltmək, işləmək və ölkəni təmsil etmək üçün SSRİ-nin müxtəlif mərkəzlərinə üz tutanlar əksəriyyət təşkil edirdi.

Nəhayət, **beşinci dövr** kimi 90-cı illəri götürə bilərik. Bu dövr SSRİ-nin parçalanması ilə milli dövlətlərin təzahürü nəticəsində yaranmış sosial-siyasi-iqtisadi vəziyyətlə sıx bağlılıq təşkil etmişdir. Ona görə də, 1990-cı illərin əvvəllərində mövcud durumla əlaqədar xarici ölkələrə əsasən müxtəlif ixtisaslı peşə sahibləri və iş adamları köçməyə başlamışdır.

1991-ci ilin oktyabrında suverenliyini bəyan edən Azərbaycan Respublikası üçün sadalanan amillər narahatlıq doğurmaya bilməzdi, çünki miqrasiya demoqrafik problemlə yanaşı, eyni zamanda, bu proses xüsusi istedadla, biliyə, bacarığa, peşəyə malik şəxslərin emiqrasiyasına səbəb olur ki, nəticədə milli genofondun zədələnməsi təhlükəsi yaranırdı. Bütün bunlar nəzərə alınaraq müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasının miqrasiya məsələlərinin tənzimlənməsilə bağlı qanunvericilik bazası yaradıldı. Bu sahə ilə məşğul olan bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı ilə əməkdaşlıq edilməyə başlandı və 2001-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikası həmin təşkilata tam hüquqlu üzv qəbul edildi. Sözügedən Təşkilatın Bakı, Naxçıvan ofisi yaradıldı. Daha sonra isə əlaqələr daha da genişləndirilərək Təşkilatın Mingəçevir ofisi açıldı. Bütün bunlar beynəlxalq hüquqi

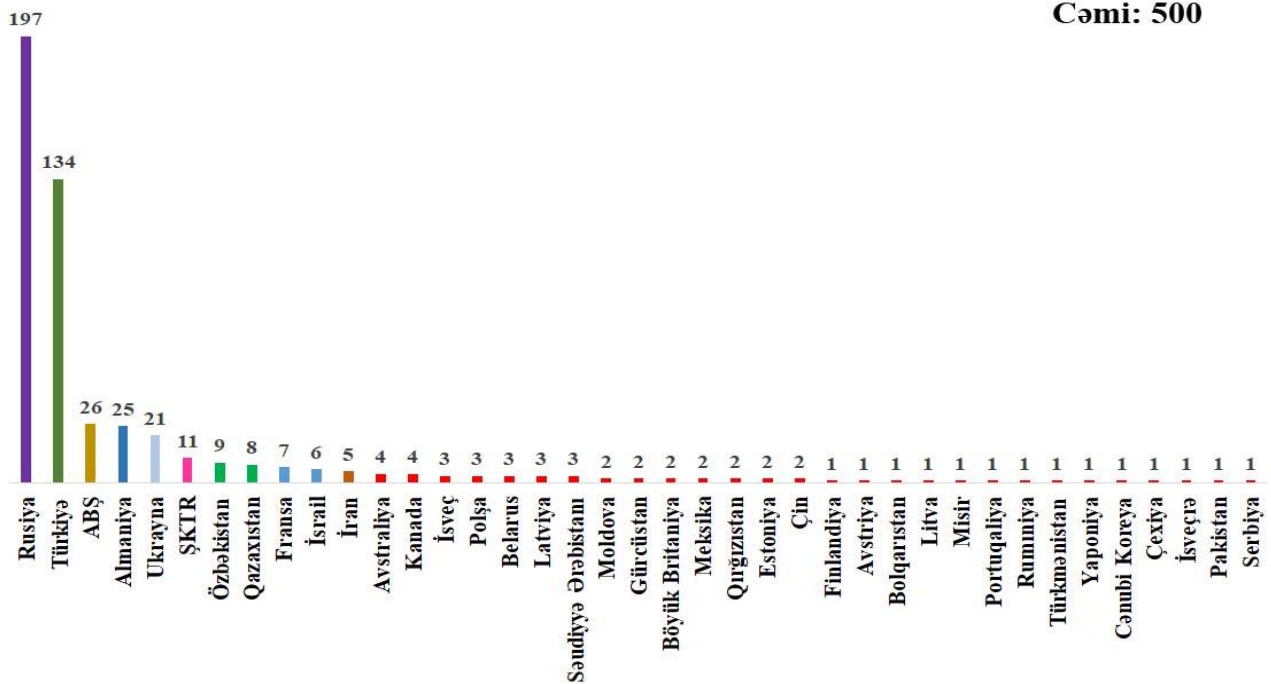
normalar əsasında milli maraqlar nəzərə alınmaqla, dövlət miqrasiya strategiyası hazırlanması üçün geniş imkanlar açdı. Bununla, milli miqrasiya siyasəti formalaşdırıldı və bu sahə ilə bağlı bir sıra proqramlar təsdiq edilərək həyata keçirilməyə başlandı.

Hazırda ölkədən mühacirət edənlər Azərbaycanın diaspor potensialının yaranmasına, öz tarixi-etnik torpaqlarından

kənardə yaşayaraq öz etnik kimliyini qoruyub saxlayan, milli şüurunu, adət-ənənələrini, məişətini, mədəniyyətini və dilini qoruyan, inkişaf və təbliğ edən missionerlərə çevrilirlər. Yəni, bir vaxtlar həmyerlilərimiz ağır sosial-iqtisadi vəziyyətə görə ölkədən köç etməyə məcbur olurdusa, indi onlar təhsil almağa, sərmayə yatırmağa, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda işləməyə və başqa müsbət məqsədlər üçün xaricə üz tuturlar.

Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimlərinin ölkələr üzrə paylanması

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasında miqrasiya məsələləri ilə bağlı Dövlət Statistika Komitəsinin 2010-cu ildə “Miqrasiya proseslərinin öyrənilməsinə dair” dövlət sərəhəd-buraxılış məntəqələrində bütövlükdə 15 min miqrantı əhatə etməklə seçmə statistik təhlilləri böyük maraq doğurur. DSK-nın məlumatına görə, statistik müayinənin keçirilməsində əsas məqsəd ölkədə miqrasiya proseslərinin vəziyyətinin

öyrənilməsindən, miqrasiya axınları haqqında statistik məlumatların dəqiqləşdirilməsi və onun istiqamətlərinin, eləcə də səbəblərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Statistik müayinə ilə əhatə olunmuş miqrantların “7501 nəfəri ölkəyə gələnlər, 7499 nəfəri isə ölkədən gedənlər olub, gələnlərin 66,2%-ni, gedənlərin isə 66,8%-ni kişilər təşkil edib. Müayinənin nəticələrinə görə, ölkəyə gələnlərin 47,6%-i, gedənlərin isə 27,6%-i öz

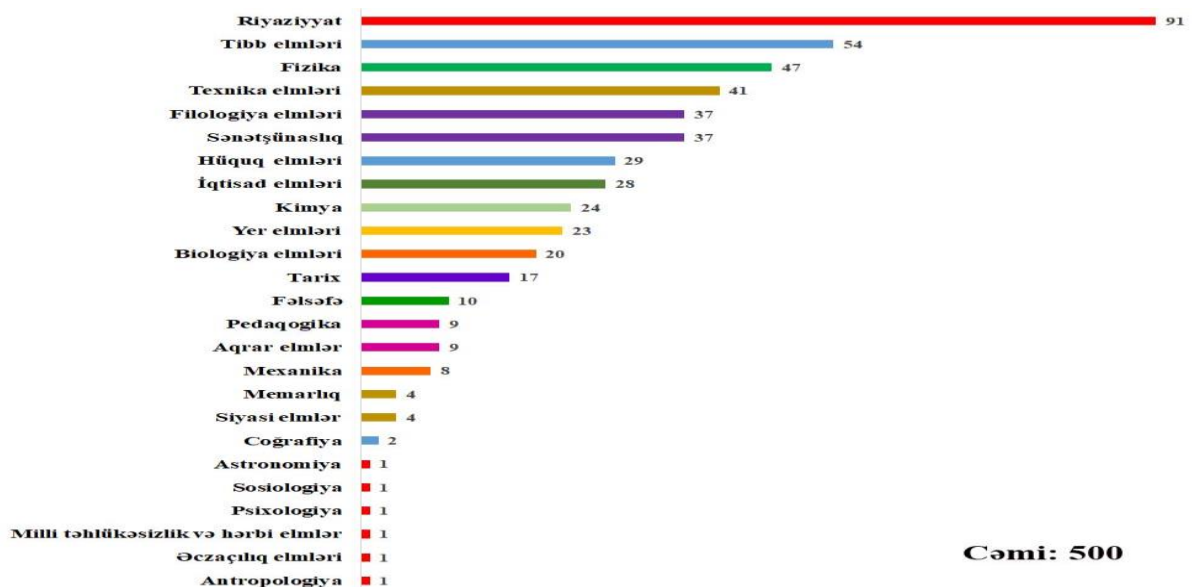
evinə qayıdanlar, müvafiq olaraq 18,1%-i və 15,5%-i qonaq, 7,5%-i və 10,4%-i turist kimi, 7,2%-i və 16,3%-i işləməyə, 6,9%-i və 6,3%-i xidməti və işgüzar ezamiyyətə gələnlər və gedənlərdir. İşləməyə gələnlərin 73%-i, gedənlərin 80%-i haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə, qalanları isə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyənlər olub. Azərbaycandan işləməyə gedənlərin sayı ölkəyə işləməyə gələnlərin sayından 2,2 dəfə, müalicəyə gedənlərin sayı gələnlərdən 2,8 dəfə, oxumağa gedənlərin sayı gələnlərdən 63,6%, turist kimi ölkədən gedənlərin sayı ölkəyə gələnlərdən 38,4% çox, gələnlərin tərkibində evə qayıdanların sayı gedənlərin sayından 72,5%, qonaq gələnlərin sayı qonaq gedənlərin sayından 16,7% çox olub. Oxumağa gedən 18-29 yaşlı gənclərin sayı ölkəyə gələnlərdən 68%, 50 və yuxarı yaşlılar arasında müalicəyə gedənlərin sayı gələnlərin sayından 2,8 dəfə çox olur” [<http://www.azstat.org/>].

Bu Azərbaycanda müsbət miqrasiya saldosunun göstəricisidir. XXI əsrin mütəxəssislər tərəfindən total miqrasiya əsri adlandırılması, bu sahədə baş verən proseslərə yeni yanaşmanı və müsir dövrün tələblərinə cavab verən mexanizmləri tətbiq etməyi

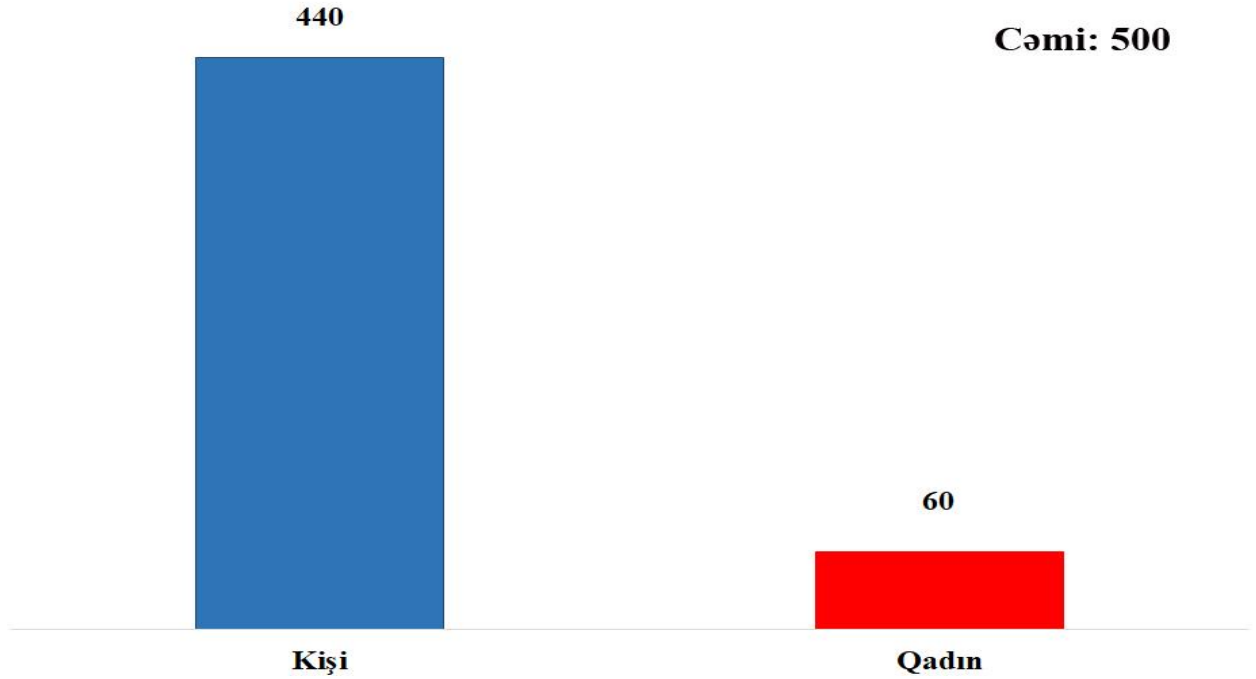
şərtləndirir. Bu gün Azərbaycan Respublikasında müəyyənləşdirilən və həyata keçirilən miqrasiya siyasəti dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, milli maraqların təmin olunmasına və ölkəmizin sosial-iqtisadi tərəqqisinə, xalqımızın sosial-rifah halının yüksəlməsinə və respublikamızın beynəlxalq aləmə sürətli inteqrasiya edərək nüfuzunun güclənməsinə xidmət edir.

Belə ki, ötən dövr ərzində Azərbaycanda milli miqrasiya siyasətinin formalaşdırılması, miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüş, bu sahədə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədi ilə zəruri normativ hüquqi aktlar qəbul edilmiş, bir sıra fərman və sərəncamlar imzalanmışdır. Eyni zamanda, ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq inkişaf etdirilir, dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları ilə birgə səmərəli fəaliyyət mexanizmi yaradılmışdır. Əcnəbilərin ölkəyə gəlməsi və ölkədən getməsi, onların yaşayış yeri üzrə qeydiyyatı sahəsində göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, bu sahənin təkmilləşdirilməsi üçün institusional və təşkilati tədbirlər reallaşdırılmış, elektron informasiya resursları formalaşdırılmışdır.

Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimlərinin elm sahələri üzrə paylanması- Cədvəl 2.

Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimlərinin cinsi mənsubiyyəti üzrə paylanması- Cədvəl 3.

Miqrasiya sahəsində atılan ən mühüm və strateji addımlardan biri, bu sahəyə dövlət tərəfindən göstərilən diqqət və qayğının bariz təzahürü 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanı ilə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının - Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılmasıdır. Bu qurumun yaradılması ilə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin və sabit sosial-iqtisadi inkişafının, demoqrafik vəziyyətinin təşkilində və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasında, eyni zamanda, ölkə ərazisində əhalinin mütənasib yerləşdirilməsində, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə edilməsində, insan alveri də daxil olmaqla, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınmasında mühüm irəliləyişlər əldə etmişdir. Bütün bunlar isə kortəbii miqrasiyanın qarşısını almaqla bu proseslərin qanunauyğun şəkildə

istiqləndirilməsinə imkan verdi. Bu sahədə görülən işlər, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, miqrasiya proseslərinin ölkənin milli maraqlarına uyğun nizamlanması sağlam diaspor potensialının yaranmasına yol açdı. Belə ki, diplomatik uğurlar, xaricdə təhsil proqramı, investisiya proqramları da buna xidmət edir desək yanlışdır.

Bununla belə bir nəticə hasil olur ki, miqrasiya diaspor potensialının yaranmasında başlıca şərtidir. Bir sözlə, miqrasiya proses kimi, diaspor isə bu prosesin nəticəsi kimi özünü göstərir. Bir vaxtlar miqrasiya etmiş şəxslər sonradan diaspor şəklində milli və bəşəri münasibətlərin inkişafında etnik qrupun xüsusi amili kimi iştirak edirlər. Bununla bərabər diaspor mədəniyyətin ənənəvi obyektindən hüququn və siyasətin subyektinə çevrilməsinə çalışaraq öz funksiyasını genişləndirir və dərinləşdirir. Təsadüfi deyil ki, bir çox tədqiqatçılar diaspor

və miqrasiya məfhumunu eyniləşdirirlər. Məsələn, V. Tişkova görə “Diaspor əsasən ölkənin donorluğu hesabına yararır ölkədən çıxış yoxdursa, diaspor da yoxdur”. Onu da qeyd edir ki, “diaspor hər şeydən əvvəl siyasi, eyni zamanda sosial miqrasiyadır. Diasporun yaranmasının açarı isə etnik icma deyil, milli dövlətdir” [Рябинина О. К, 2010:].

Hətta bir çox tədqiqatçılar diasporla miqrasiyanın eyni mənə daşdığını qeyd edir. Q. Şeffərə görə “diaspor etnik qrupların könüllü və ya məcburi miqrasiya prosesləri nəticəsində ortaya çıxır. Onlar muhacirət etdikləri ölkələrdə milli azlıq statusunda yaşayırlar, etnik və etno-dini mənsubiyyətlərini, qrup daxili həmrəyliklərini mühafizə edirlər”. Diaspora J.T. Toşenka və T.İ. Capitkovu verdiyi təriflər Şefferin tərifinə yaxındır. Onlara görə diaspora anlayışı “miqrasiya” və “milli azlıqlar” sözləri ilə sinonimlik təşkil etməklə, diaspor öz tarixi vətənlərindən kənarında yaşayan, mövcud cəmiyyətdə fəaliyyət göstərmək və inkişaf etmək üçün müvafiq sosial institutlara sahib, eyni etnik qrupa aid insanlardan ibarətdir [Кондратьева Т. С, 2010:].

Hazırda dünyada istər miqrasiya, istərsə də diaspor məsələləri prioritet təşkil etməklə milli və bəşəri proseslərə təsir edən vacib elementlərdən biri hesab olunur. Bu amillər beynəlxalq aləmdə ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin qurulmasında əsas bağlayıcı həlqə rolunu oynamaqla dövlətlərin xarici siyasət strategiyalarının vacib elementlərindən biri hesab edilir. Qeyd edək ki, t.ü.e.d. M.Seyidbəylinin “Rusiyada Azərbaycan diasporu: təşəkkülü və inkişafının xüsusiyyətləri və tendensiyaları” adlı monoqrafiyasında tədqiq etdiyimiz problemə geniş yer verilmişdir [Сейдбейли М, 2009:].

Tarixi keçmişimizə müraciət etdikdə aydın olur ki, azərbaycanlılar hələ orta əsrlərdə müxtəlif səbəblərdən vətəninə tərk edib, onun hüdudlarından kənarlara, eləcə də Türkiyəyə üz tutmuşlar. Bu gün tarixi

araşdıranda bizə məlum olur ki, XV əsrdə Türkiyəni özlərinə vətən seçmiş, müxtəlif şəhərlərində məskunlaşmış həmvətənlərimiz həm Azərbaycanın təmsilçisi olmuş, həm də bu ölkənin ictimai-siyasi, elmi və mədəni həyatında fəal iştirak etmişlər.

Belə şəxslərdən biri XV əsrin sonu XVI əsrin ortalarında yaşamış, vətəni Şamaxını kiçik yaşlarında tərk edib, əvvəl Qahirədə (Misir) yaşayan, sonra isə Türkiyəyə köçüb orada ali tibb təhsili almış Şükürəllahi Şirvani idi. O, əsərlərində epidemiya xəstəliklərinə qarşı mübarizə problemlərindən bəhs etmiş, yoxsul əhalinin pulsuz müayinə-müalicə olunması və Türkiyədə geniş profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsinin tərəfdarı olmuşdur.

Həmin dövrdə Əli Əhməd ibn-Məhəmməd Kamal Təbrizi (Əli Çələbi -Y.B.) Türkiyədə xalq və xüsusən də elmi ictimaiyyət arasında məşhur olmuş, orada tibb eliminin, səhiyyə sahəsinin inkişafında böyük işlər görmüşdür. O, vətəni Təbrizdən Türkiyəyə köçmüş, onun bir sıra şəhərlərində yaşayıb həkimlik sirlərinə yiyələnmiş, xalq arasında təcrübəli təbib kimi şöhrət qazanmışdır. Əvvəl xüsusi müalicəxana təşkil etmiş, şəhər əhalisinin ən çox hörmət etdiyi hakimlərdən birinə çevrilmişdir. Ədirmənin şəhər ətrafı onun adı ilə - Əli Çələbi adlanır. Sonralar bu görkəmli tibb alimi uzun müddət Bursa şəhər xəstəxanasında baş həkim işləmiş, İstanbulun iri müalicə ocaqlarında həkimlik fəaliyyətini davam etdirmiş, eyni zamanda tibb elmi və xalq təbabəti ilə məşğul olmuşdur [Сейдбейли М, 2009:].

Müasir dövrdə də bu proses belə davam etmişdir. Ən çox beyin axını Türkiyəyə və oradan sonra digər ölkələrə olmuşdur. Onlardan parlaq zəkası ilə Sələhəddin Xəlilovdur. İstanbul Beynəlxalq Fəlsəfə Araşdırmaları Mərkəzinin, Fəlsəfədə yeni istiqamətlərdən biri olan Həyat fenomenologiyasının, “canlı ideya” təliminin yaradıcılarından biridir. Sosial təfəkkür üçün

xüsusi toplanma qaydasını və dünyanın alternativ riyazi modellərini və vektorial zaman konsepsiyasını irəli sürmüşdür.

Sistem-struktur təhlil metodunu ilk dəfə elmsünaslığa tətbiq etmiş, elmin qneseoloji və sosial modellərinin müqayisəsini vermişdir.

Eyni zamanda, seçilən azərbaycanlı alimlərdən fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, professor, Qeyri-xətti optika, fotonik sistemlər, nanotexnologiyanın, bərk cisimlər fizikası və s. sahələrdə araşdırmaların müəllifi, Beynəlxalq elmi jurnallarda 250-dən çox məqaləsi çap olunmuş, 38 beynəlxalq elmi toplantıda məruzə ilə çıxış etmiş, Hazırda Bilkənt Universiteti, Nanotexnologiya Araşdırmalar Mərkəzi-NANOTAM, Ankara, Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq Araşdırma Mərkəzi ilə əməkdaşlıq edən Məmmədov Əmirullah Məmmədəli oğlu adını qeyd etmək olar.

Belə tədqiqatçılar sırasında Əliyeva Tamilla Sədatxan qızı da vardır. O, Muş Alparslan Universiteti, Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının müəllimidir. Bakı Dövlət Universitetində (BDU) “Qərbi Avropa, Amerika, Avstraliya ədəbiyyatı” ixtisası üzrə aspiranturada (indiki doktorantura) təhsil almışdır. “Azərbaycan Amerika ədəbi əlaqələri” mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Əskişəhər Osmanqazi Universitetində professor elmi adını almışdır. ABŞ, İsveç, Almaniya, Makedonya, Şimali Kipr Türk Cumhuriyətində və s. nəşr olunmuş 100-dən çox elmi məqalənin, “Ceyms Fenimor

Hər bir xalqın miqrasiyası nəticəsində yaranan sağlam diaspor potensialı “diaspor məkanı”, mühacirlərin sosial-mədəni, iqtisadi-siyasi, bir sözlə hərtərəfli inkişafında əsas şərtidir. Bununla, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, miqrasiya prosesləri global inkişafın əsas subyekindən biri olmaqla, diaspor

Kuper”, “Çağdaş Azərbaycan Türkiyə şairlərinin şeirlərində evrənsəl temaların qarşılaşdırılması”, “Çağdaş Türk şeiri incələmələri”, “İstanbulu gördüm” kitablarının müəllifidir. Azərbaycanlı şairlərin 10-a yaxın şeir kitabını Türkiyə türkcəsinə tərcümə etmişdir [<https://elmidiaspora.az/>].

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, bu sahədə yaradılan yeni təşkilatların, cəmiyyətlərin, konqreslərin və digər qurumların əsas vəzifələri və məqsədləri milli və bəşəri maraqlara xidmət etməklə qloballaşan dünyanın inkişafına öz müsbət təsirini göstərməkdən ibarət olmalıdır. Azərbaycanlıların intellektual miqrasiyasına xüsusi həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Azərbaycan diasporunun fəaliyyət göstərdiyi ölkədə seçdiyi strateji xəttə uyğun istiqamətləndirilməlidir.

1. Dünya azərbaycanlı alimlərin vahid platformalarının yadılmalması;
2. Peşə ixtisasları üzrə diskussiya klublarının təsis olunması;
3. Azərbaycan diasporunun elm nümayəndələrinin iştirakı ilə konfranslar keçirilməsi.
4. Elm sahəsində çalışan azərbaycanlıların hər beş ildən bir Beynəlxalq Elmi Simpoziumunun təşkil edilməsi.
5. Xaricdə təhsil alan azərbaycanlı gənclərin virtual şəbəkəsinin qurulması.

Bütün bunlar milli və bəşəri inkişafa xidmət etməklə yanaşı, inteqrasiya məsələlərində müsbət təsir göstərir.

potensialının yaranmasına gətirib çıxardır. Məhz intellekt miqrasiyası, yəni, “beyin axını” müxtəlif cəmiyyətlər arasında pərakəndəliyə deyil, sosial-mədəni sahələrdə xalqlararası əlaqələrin yaranmasına və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafına müsbət təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

“Azərbaycan Alimləri diasporu” informasiya sistemləri rəsmi internet sahifəsi. <https://elmidiaspora.az/>

Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı: <http://www.azstat.org/>

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (1982). 10 cildə. Cild 6. Redaksiya Heyətinin sədri: C. B. Quliyev. Bakı: ASE-nin Baş Redaksiyası

Babanlı Y. M (2011). . Türkiyədə Azərbaycan diasporu. Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi. Elmi Əsərlər Məcmuəsi. N2 (17), Bakı, s. 9-13

Əliyev Z (2007). Diaspor: izahlı sözlük və məlumat kitabı. Bakı, Elm

Miqrasiya mövzusunda məlumatlandırma (2021). Bakı: Miqrasiya Siyasətinin İnkişaf üzrə Beynəlxalq Mərkəz https://www.icmpd.org/file/download/54464/file/AZE_Momenta%2520Handbook.pdf

Кондратьева Т. С (2010). Диаспоры в современном мире: эволюция явления и понятия: http://www.perspektivy.info/srez/etnos/diaspory_v_sovremennom_mire_evolyucija_javlenija_i_ponatija_2010-02-27.htm

Рябинина О. К (2010). Роль и место диаспор в политической системе современной Финляндии: <http://www.dissercat.com/content/rol-i-mesto-diaspor-v-politicheskoi-sisteme-sovremennoi-finlyandii>

Сеидбейли М (2009). Азербайджанская диаспора в России: особенности и тенденции формирования и развития, (1988-2007-гг). Баку, “Элм”

УЧЕНИК ВЕЛИКОГО ИБН СИНЫ - DISCIPLE OF THE GREAT AVICENNA-
БАХМАНЫР АЛЬ-АЗЕРБАЙДЖАНИ BAHMANYAR AL-AZERBAIJAN

Назиля Солтанова Nazila Soltanova

Доктор философии по истории, доцент. Доктор of Philosophy in History, Associate
ведущий научный сотрудник Института Professor. leading researcher at the Institute of the
Истории Науки History of Science

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: physics_nas@rambler.ru

Pages / səhifələr – 41-50

<p>UOT UDC: 930 (50).</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0003-1847-1057</p> <p>Daxil oldu Received: 21.01.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 18.03.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Nargiz Akhundova</p>	<p>Ключевые слова: Аристотель, Авиценна, Бахманяр, Шейх Раис, Кийа Раис, философия, физика</p> <p>Резюме Научному миру известны яркие имена ученых –Аристотель, Фараби, Ибн Сина и др. Ибн Сина внес неоценимый вклад в сокровищницу мировой науки. В развитии научно-философской мысли Азербайджана сыграл свою роль достойный представитель школы Ибн Сины Бахманяр аль-Азербайджани.</p> <p>Key words: Aristotle, Avicenna, Bahmanyar, Sheikh Rais, Kiya Rais, philosophy, physics</p> <p>Summary The scientific world knows the bright names of scientists - Aristotle, Farabi, Avicenna and others. Ibn Sina's invaluable contribution to world science and culture speaks of his wisdom. A worthy representative of the school of Ibn Sina, a beloved disciple of Avicenna, Bahmanyar al-Azerbaijan made his contribution to the development of scientific and philosophical thought in Azerbaijan. Many scientific ideas put forward by scientists of that time, hundreds of years later, entered the arena of discussion under the name of other authors.</p> <p>Açar sözlər: Aristotel, İbn Sina, Bəhmənyar, Şeyx Rəis, Kiya Rəis, fəlsəfə, fizika</p> <p>Xülasə Elm dünyasına tarixdə iz qoymuş bir çox alimlərin adları məlumdur - Aristotel, Fərabi, İbn Sina və başqaları. İbn Sinanın dünya elminə və mədəniyyətinə verdiyi əvəzsiz töhfələr onun müdrikliyindən xəbər verir. İbn Sina məktəbinin layiqli nümayəndəsi, İbn Sinanın sevimli şagirdi Bəhmənyar əl-Azərbaycani Azərbaycanda elmi-fəlsəfi fikrin inkişafına öz töhfələrini vermişdir. O dövrün alimlərinin irəli sürdüyü bir çox elmi fikirlər yüz illər sonra başqa müəlliflərin adı ilə müzakirə meydanına çıxdı.</p>
--	---

Имя Ибн Сины (Авиценна) стоит в ряду имен корифеев мира. Он родился в 980 г. в Афшане, недалеко от Бухары. Его полное имя Абу Али Хусейн ибн Абдуллах ибн аль-Хасан ибн Али ибн Сина. У отца Ибн Сины было два сына и дочь. Отец, будучи образованным человеком, старался дать своим детям хорошее образование. Семья Ибн Сины переехала в Бухару, которая была богатым городом своего времени. (Из всех детей самым одаренным был Хусейн которому всегда были интересны философские беседы). Например, в десятилетнем возрасте он уже знал наизусть Коран.

Отец, зная высокий потенциал своего ребенка искал хорошего учителя. Когда Абдуллах узнал, что в Бухару прибыл ученый Абу Абдаллах ан-Натилли, он пригласил его в свой дом. [Семенов, А.А. 1953,70] Хусейн стал изучать арабский язык, арифметику, геометрию, астрономию и медицину. Младший брат не проявлял интерес к занятиям Натилли и Хусейна. Уже в 14 лет Абу Али была прочитана «Метафизика» Аристотеля, которая повлияла на всю его дальнейшую жизнь. К 17 годам Абу Али стал достаточно известным в области врачевания и в связи с чем был приглашен ко двору бухарского эмира Нуха Ибн Мансура, который нуждался в лечении. Ибн Сине удалось в короткий срок вылечить правителя, и в благодарность за это молодой ученый получил разрешение пользоваться дворцовой библиотекой, которая считалась одной из крупнейших на Ближнем и Среднем Востоке. За его заслуги в области медицины и в других областях его называли Шейх Раисом. В 1005 г. Ибн Сина переезжает в Хорезм. Отказавшись служить правителю Хорезма падишаху М.Газневи, ему пришлось какое-то время скитаться. Позже он находит пристанище в персидском городе Джурджан, где начинает работу над самым известным трактатом – четырехтомным «Каноном врачебной науки». В период с 1015 по 1024 гг Ибн Сина жил в Хамадане. За успешное лечение эмира Хамадана за свой пронизательный ум он получил должность визиря (советника). Будучи популярным, Абу Али нажил много врагов при дворе. И в связи с дворцовыми интригами ему пришлось покинуть город, но вскоре он возвращается обратно, и восстанавливается в должности в связи с болезнью эмира. В 1024 г. Ибн Сина переселяется в Исфahan, чей правитель Ала ад-Давла создал ему все условия для научной работы, где проводились

собрания с интересными беседами, уроки с учениками и т.д. Одним из достойнейших учеников великого ученого энциклопедиста Ибн Сины (980-1037) можно с уверенностью назвать Бахманяра аль-Азербайджани. Будучи учеником Авиценны Абу-ль-Гасан Бахманяр ибн аль-Марзбан аль-Азербайджани (993-1066) являлся последователем философии и физики Аристотеля (384-322 до н. э.). Он был одним из крупных представителей Восточного перипатетизма. Бахманяр исповедовал зороастризм, позже принял Ислам. Ибн Сина так писал о Бахманяре: “Он мне любим как сын и даже больше. Я дал ему образование, воспитание и довел его до такого уровня”. [Сагадеев, А.В. 1980. 100] В переписках Ибн Сины и Бахманяра, которые сохранились в Санкт – Петербурге, Ташкенте, Милане, мы сталкиваемся с уважительным обращением Ибн Сины к своему ученику Бахманяру со словами “Мевлаки вариси”, на языке фарси это звучит как “Кийа Раис”, что означает господин и глава. В историко-биографической энциклопедии XII в, в сочинении альБайхаки “Татимма “Сиваналь-хикма”” (Дополнение к “Хранилищу мудрости”) собрана информация об ученых - философах, врачах, астрономах, математиках, творивших в X-XII вв. В этом энциклопедическом справочнике Бахманяр отмечен как известный философ и мудрец Абу-ль-Хасан Бахманяр аль-Марзбан – ученик Абу Али Ибн Сины. Автор пишет: “Большинство научных трудов Ибн Сины составляли предмет исследований и Бахманяра. Бахманяр обладал даром, проникал в суть вещей...” [Бахманяраль-Азербайджани, 1983: 100]. Имя Бахманяра известно научному миру также, как имя составителя и комментатора сочинения Ибн Сины “ат-Ташкилат”, написанного им со слов и в период общения со своим учителем. Бахманяр,

оставаясь верным философским традициям Аристотеля и Авиценны, своими трудами обогатил историю философии Азербайджана и стран Ближнего и Среднего Востока.

О жизни Бахманяра в литературе нет достаточной информации. Он был одним из близких и любимых учеников Авиценны. Это было в период Хамаданской и Исфаханской жизни Ибн Сины.

По словам Бахманяра аль – Азербайджани: “Всякая передача знания и его получение осуществляется на основе предшествующего знания, но предшествующего не во времени, а по сущности.” [Бахманяр ал-Азербайджани, 1983: 132] Научная и преподавательская деятельность Бахманяра сыграла свою роль в развитии философии и науки. Одним из последователей и учеников Бахманяра был Абу ль-Аббас ал-Лавраки , от которого философские науки распространялись в Хорасане. Исследователь философии средневекового Ирана А.Корбэн в своем труде “La philosophie iranienne islamique aux XVII et XVIII siecles”. (Paris, 1981) отмечает роль Бахманяра в истории философской мысли народов мусульманского Востока. Созданные им труды, вместе с сочинениями его учителя Ибн Сины и ученика ал-Лавраки, служили авторитетным источником научных знаний на протяжении ряда столетий – вплоть до Нового времени, что отмечается, в частности А.Корбэном.

Известный просветитель Шихаб ад-Дин ал- Марджани (1818-1889) во II томе своего фундаментального труда о деятелях науки и культуры, представлявших цивилизацию мусульманского мира в VII-XIXвв., Бахманяр характеризуется как “один из самых стойких единомышленников Шейха Раиса (Ибн

Сины) в философских науках, превосходивший других изощренностью ума, пронизательностью мысли, писательским мастерством, основательностью и тщательностью исследований.” В вступительном томе того же труда об ученых он пишет: “Крупнейшими и самыми великими среди них Абу Наср ал- Фараби, Абу Али Ибн Сина, кадий Абу-ль- Валид Мухаммад ибн Ахмад Ибн Рушд и Бахманяр ибн ал-Марзбан”. [9,100] Это место, которое получил Бахманяр в почетном ряду гениев арабо - мусульманской науки, говорит о роли этого ученого в философии того времени.

Для уяснения философских и естественно – научных взглядов как Ибн Сины, так и Бахманяра, большую ценность представляют входящие в список произведений Абу Али “Совместные обсуждения” и “Объяснения”, отражающие содержание бесед, которые вели между собой учитель и ученик, обсуждая вопросы метафизики, физики, логики, психологии. Причем, “Объяснения” сохранились в записи самого Бахманяра. До сих пор в Рукописном фонде Института востоковедения Узбекстанской АН хранится письмо “Вопросы, заданные Бахманяром и ответы, данные Шейх Раисом Ибн Синой ”, где обсуждаются основные научные вопросы того времени - материя, форма, движение и т.д.

Дошедшие до нас труды Бахманяра написаны на арабском языке. Среди них “Познание”, “Украшение”, “Радость и счастье”, “Книга музыки”, “Метафизика”, “Иерархия существ” и другие. Эти произведения, труды хранятся в библиотеках и рукописных фондах Стамбула, Ватикана, Тегерана, Бейрута, Каира, Лейдена, Лондона и т.д.. Позже они стали переводиться как на восточные (фарси), так и на европейские языки. В

1851г. “Метафизика” и “Иерархия существ” были изданы в Лейпциге на немецком и арабском языках. Саломон Попер, переводчик труда на немецкий язык, в введении отмечает, что перевод сделан с арабского оригинала. Автор перевода приводит сравнения нескольких переписанных рукописей этих работ, отмечается имеющаяся разница между рукописями одной и той же работы.

Арабские оригиналы “Иерархии существ” и “Метафизики” Абу-ль-Гасана Бахманяра были изданы в 1911г. также и в Каире (Египет. Издательство “Курдистан”). Лейпцигское и Каирское издания почти не отличаются друг от друга.

Энциклопедический трактат “Ат-Тахсил”(“Познание”) состоит из 3 книг: I - “О логике”. II - “О науке именуемой “Метафизика””, III – “О конкретно существующих вещах”. Этот трактат был переведен на русский язык известным востоковедом А.В.Сагадеевым и издан в Баку под редакторством академика Г.Б.Абдуллаева в 1983-1986 гг. в трех томах.

Метафизика считалась предметом выше физики. Бахманяр пишет: “Это есть наука о начале вещей в бытии, которое есть первая причина, и о первом начале вещей во всеобщем, о бытии и едином”. “...Предметом метафизики является нечто общее для всех вещей, а именно сущее как таковое, то есть бытие...

...состояние тела как того, что движется, изучают в физике, состояние величины как таковой изучают в математике, способ же существования того и другого в этих науках не изучается. Способ существования тела, величины и всех подобных им вещей изучается только в метафизике” [Солтанова, 2012: 135].

Особое значение Бахманяр придавал определению “первых начал и причин бытия”, считая, что это важно не только для разработки философских проблем, но и для других наук.

В вопросе о соотношении материи и формы Бахманяр разделяет позиции Фараби и Ибн Сины, но он более последователен в материалистической трактовке данного вопроса. Бахманяр отмечает, что “всему возникающему во времени предшествует материя...Тела подвержены возникновению и уничтожению, ввиду чего у них должна быть общая материя, т.к. если бы у них не было общей материи, то возникновение во времени не было бы возможным...Форма может быть простой, как в случае с формой элементов, или составной, как в случае с душой и ее силами. Из их сочетания, в составном непременно должен образоваться какой-то тип соединения, после чего они существуют как материя”. [Солтанова, 2012: 137] Форма предшествует материи – эта идея от учителей, с которой согласен и Бахманяр. Материя актуализируется благодаря форме, а посему бытие первичным образом оказывается у формы и вторичным – у материи. Форма предшествует материи не во времени, а “по сущности”, т.е. форма выступает как внутренняя энергия материи, деятельная сила материи, в силу, что в соответствии с “закономерным порядком вещей” происходит ее актуализация, индивидуализация.

В учении Бахманяра о категориях много места занимает категория движения. Причиной всего существующего является движение. Не будь движения, не могло бы быть возникновения чего-то, имеющего начало во времени. И не будь движения изначального, не могли бы возникать и отдельные движения. Бахманяр пишет, что

“возникновение всего этого (различные виды движений) определяется непрерывной цепью причин, возможной лишь благодаря непрерывному движению и чтобы движения могли существовать, им должно предшествовать какое-то непрерывное движение, а таким движением является круговое”. Именно круговое движение небесных сфер и является тем “безначальным и безостановочным движением..., в котором может существовать непрерывность”. “Что касается движения небесной сферы, то целью ее является постоянство движения. Там нет бесконечного ряда движений – движение небесной сферы ... едино в отношении непрерывности. Если бы не было изменения, то не было бы времени... Время существует всегда при постоянно обновляющемся состоянии. В противном случае времени не существует...” [Солтанова, 2012: 135-146].

Одним из существенных аспектов учения Бахманяра является признание им существования общей закономерности, определяющей жизнь Вселенной и обуславливающей, в конечном счете, в той или иной степени, бытие отдельных явлений, вещей, индивидов. Бахманяр не находился под давлением авторитетов. Во время лекций Ибн Сины Бахманяр заявлял свое мнение относительно обсуждаемого вопроса. Так зарождались новые идеи. Бахманяр разъяснял, в определенной мере, доказывал сказанное собой.

Коронным трудом Абу-л-Гасан Бахманяра ибн ал-Марзбан ал-Азербайджани считается трактат “Ат-Тахсил” (“Познание”). В 1971 г. в Тегеране издана работа “Китаб ат-Тахсил” на арабском, в 1983г. – на персидском языках. В этом трактате Бахманяр освещает ряд вопросов, относящихся к предмету физика:

1. Строение вещества, опровержение утверждения о том, что тело состоит из неделимых частиц.

2. Движение и покой. Виды движения по природе и траектории.

3. Пространство и время, их особенности.

4. Световые явления, природа солнечных лучей и механизм созерцания.

5. Звуковые явления; процесс происхождения, распространения, воспринятого звука.

В первой книге Бахманяр дает интересные определения понятиям точки, линии, плоскости, времени, движения и т.д. По Бахманяру “Непрерывное количество может быть тем, у чего есть какое-то соединение и устойчивость, и на каждую часть чего можно указать, (обозначив) его “где” по отношению к другой (части). Из непрерывного количества одно допускает деление в одном направлении - такова линия, другое - в двух направлениях, пересекающихся под прямым углом, - такова плоскость, третье – в трех направлениях, перпендикулярных друг к другу, - таково тело. Что касается непрерывного количества, лишённого положения, то это – время. Время есть мера движения и оно относится к непрерывному количеству, но лишено положения, поскольку части его, а именно прошлое и будущее, вместе не существуют”. [Солтанова, 2012: 138] Бахманяр в этой же Главе говорит о движении: “Движение ... есть пребывание движущегося предмета в промежутке между началом и концом, когда у него нет ни того, что было прежде, ни того, чему предстоит быть потом. ... Пребывание в движении и является самим движением. Движение же есть изменение.” [Солтанова, 2013: 100].

Говоря о движении, Бахманяр определил его в форме изменения. Отмечая интуицию, мышление, мудрость он указывает опять на движение. “Интуиция – это движение души ... это быстрый переход от известного к неизвестному. Сообразительность – это предрасположенность к интуиции”. “Мышление – это движение ума человека к началам вопросов с тем, чтобы двигаться от них к самим вопросам”. “Мудрость – это достижение душой человека возможного для него совершенства в отношении знания и дела.”

В главе “Об обретении посылок” Бахманяр рассматривает ряд проблем, куда входят также вопросы оптики. “Зрячие становятся способны видеть окружающее только при наличии света”. Говоря о лунном затмении, он пишет: “Земля иногда занимает промежуточное положение между Луной и Солнцем, а у всякого (светила), получающего свет от Солнца, свет исчезает, когда Земля занимает промежуточное положение между ним и Солнцем. Светило, у которого свет исчезает, затмевается. Луна затмевается”. Луна ночью для человека была в образе светила. Бахманяр же здесь тонко отмечает, что “у всякого (светила), получающего свет от Солнца, свет исчезает ...”. То есть Луна не светило, она получает свет от Солнца.

10 глава I – ой части II книги написана под названием “Об опровержении утверждения, что тело состоит из неделимых частиц”, где идет изложение нескольких вариантов опровержений отмеченного утверждения. Бахманяр в XI в. приходит к весьма удивительному заключению, что частицы (атомы), из которых состоит тело, сами делимы. Действительно, научные открытия XX в. (модель атома Резерфорда – Бора) показали, что атом делим – он

состоит из положительно заряженных протонов, отрицательно заряженных электронов и не заряженных нейтронов. Как видим предсказание Бахманяра о том, что тело не может состоять из неделимых, одинаковых частиц подтвердилось.

Во II - ой книге исследуется проблема о первоматерии, материи, форме. “... форма первее первоматерии. Телесная форма есть актуальность, потенция бытия же ее – в материи. Материя актуализируется благодаря форме, а посему бытие первичным образом оказывается у формы и вторичным – у материи.”. “...Нет ничего невозможного в том, чтобы единое в общем смысле, как в данном случае абсолютная форма, сохраняло свою общность в качестве единого по числу, благодаря другому единому по числу, как нечто сопричастное ему. В данном случае это есть начало, наделяющее актуальным бытием нечто единое по числу, а именно первоматерию, посредством общей формы”. “...Следует знать, что материальная форма никогда не существует отрешенно от материи.” Форма это потенциальная энергия создающейся материи. Говоря о теле, Бахманяр пишет: “...положение и величина представляют собой неотъемлемые признаки тела”. [Бахманяр ал-Азербайджани, 1983: 48].

Во Второй части II - ой книги имеется глава под названием “О количестве”, откуда можно получить информацию о понятии непрерывного и прерывного, что такое положение и место. “Количество делится на два разряда: непрерывное и прерывное. ... Непрерывное количество бывает четырех разновидностей. Во-первых, это линия, то есть воображаемый след от движения неделимого предмета в каком-то направлении. Далее, это плоскость, то есть воображаемый след движения линии в

направлении, отличном от направления выше упомянутого движения. Далее, это тело, то есть воображаемый след от движения плоскости вверх или вниз. Далее, это время, то есть число движения согласно предшествованию и следованию. Время не относится к количествам, имеющим положение, ... у времени нет двух устойчивых соседствующих частей. ... Прерывное состоит из делимого, делимое – из неделимого, неделимое – из единиц.”[Бахманяр ал-Азербайджани, 1983: 35] .

“Положение – это соотношение частей тела друг с другом, из которого явствует, где они находятся одна по отношению к другой. ...Место – это предел объемлющего тела, который охватывает объемлемое тело...”. Главу “О месте” Бахманяр начинает предложением “Данный вопрос обычно рассматривается в физике, поскольку он относится к этой науке. ... Под “местом” может подразумеваться то, что объемлет тело, или то, в чем тело пребывает неподвижно. ... И еще: что касается места, то движение бывает в нем, а что касается формы и первоматерии, то движение бывает с ними...”.Дальше в этой главе рассматривается пустота. Бахманяр в ХІв. говорит очень интересную и сильную мысль о пустоте. Пустота - это то, что есть, но мы не видим (воздушное и космическое пространство) и вакуум. Бахманяр пишет: “...Пустота есть количество, обладающее положением. ... Пустота есть тело... ” [Бахманяр ал-Азербайджани, 1983: 59] Бахманяр, опережая столетиями ученых , говорит о пустоте как о материи. Современная наука только сегодня смотрит на космическую пустоту как на тело (темная материя). Покоящееся – это то, что не движется, но чему свойственно двигаться. Бахманяр пишет, что для появления насильственного

движения необходимо постороннее действие. Это логическое заключение делалось в то время, когда не были известны законы сохранения импульса. Эти гениальные идеи выдвинуты чудесным ученым средневекового Азербайджана в ХІ в..

Движение – это актуальная проблема тех времен. Бахманяр подходил к данной проблеме очень тонко и со всех сторон. О движении он говорит во II и III томах. “Естественное движение – это то, которое совершает тело, оставленное при своей природе, а насильственное движение происходит тогда, когда тело приводится в движение в направлении, отличном от того, которого требует его природа, как, например, когда кто – то придает камню движение вверх”.[Бахманяр ал-Азербайджани, 1983: 189].

В главе “О времени” автор пишет: “...Время есть число движения. ...Не было бы движения – не было бы и времени ...Оно (время) должно служить мерой для безначального и непрерывного движения. И именно такова форма кругового движения, посредством которого измеряются величины других движений...” [Бахманяр ал-Азербайджани, 1983: 196].

III том книги “Ат–Тахсил” (“Познание”) идет под названием “О конкретно существующих вещах”. Предмет науки “о конкретно существующих вещах” у Бахманяра соответствует предмету физики. III книга состоит из двух частей: Часть первая, Часть вторая: I раздел – 8 глав, II – 4 глав, III – 7 глав, IV – 15 глав. Первый раздел (8 глав) Бахманяр назвал книгой “Физики”.

По словам Бахманяра “природа тела – это то, что служит началом для присущего ему самому изменения или покоя. Форма тела – это есть суть бытия, благодаря которому оно есть то, что есть. Материя тела – это нечто такое, что

выступает в качестве носителя формы”. [Бахманяр ал-Азербайджани (1986: 38)].

Бахманяр в книге “Ат–Тахсил” пишет, что “все, что образуется в качестве тела, говорю я, уничтожается, а все, что уничтожается, возникает”.

В Первой главе Второго раздела автор пишет: “...Фигуры простых естественных тел должны быть простыми, т. е. сферическими...” Далее, Бахманяр утверждает: “Знай: земля требует для себя сферической фигуры.”

Бахманяр считает, что “тела приходят в движение исключительно для того, чтобы вернуться в естественное состояние. ...Где бывает усиление стремления, там у движения должна быть цель, по достижении которой наступает покой. ... Прерывные прямолинейные движения должны завершаться покоем. ... Состояние покоя измеряется временем”. [Бахманяр ал-Азербайджани, 1986: 89].

С точки зрения Бахманяра, механическое движение различается как по траектории – прямолинейное, криволинейное, так и по природе – естественное (равномерное) и насильственное (ускоренное). При этом Бахманяр приходит к логическому заключению, что прямолинейное движение бывает как естественное, так и насильственное. Однако, криволинейное движение не может быть естественным, заключает он. По Бахманяру “естественное движение – то, которое происходит от силы в теле, направляющемся к обусловленной его природой цели и соответствующим его природе способом, когда ему ничто не препятствует. Движение, осуществляющееся насильственно, - то, при котором движущее находится вне движущегося и которое не соответствует природе тела”. Бахманяр пишет: “Всякое движение, не

являющееся прямолинейным, не является и естественным”. [Бахманяр ал-Азербайджани, 1986: 130] В то время как Аристотель считает вращательное движение (например, движение небесных тел) – естественным и вечным.

“...то, к чему направлено круговое движение, тождественно точке, от которой происходит удаление”. [Бахманяр ал-Азербайджани, 1986: 139].

Если считать, что небесное тело состоит из земного вещества, то согласно после галилеевской физики, его естественное движение состоит из движения по прямой линии с постоянной скоростью. Поэтому, чтобы заставить тело вращаться по кругу, к нему необходимо приложить силу. Впервые в аналитической форме значение и направление центростремительной силы определил голландский физик Христиан Гюйгенс, что и легло в основу созданной Исааком Ньютоном теории движения планет. Проблема движения планет, занимавшая умы древних греков, астрологов Халдея и Вавилона, Туси и его учеников, создателя геоцентрической системы Коперника и, наконец, Великого Галилея, превратилась во время Ньютона в прикладную научную задачу. Она стала идеальной областью для применения законов Ньютона, и, можно сказать, что решение проблемы движения планет с помощью теории Ньютона было высшим достижением наук XVIIIв. и “Естественное и вечное”, по Аристотелю, движение планет оказалось требующим некоторой силы. Логически чувствуя эту научную закономерность, еще в XIVв. Бахманяр в книге “Ат-Тахсил” писал: “...Круговое движение может существовать лишь потому, что есть какая-то причина ... У небесного кругового движения есть начало, отрешенное от материи, телесная сила, представляющая себе частные предметы, сила, связанная с

желанием , и движущая сила”. [Бахманяр ал-Азербайджани, 1986: 87].

Говоря о движении, Бахманяр выразил еще и такую мысль: “...Существуют три разновидности движения: одно – вокруг середины, другое – от середины, третье – к середине”, где ясно есть элементы центростремительной силы. [Бахманяр ал-Азербайджани, 1986: 100].

В результате своих исследований Бахманяр соглашается со своими учителями (Аристотелем и Авиценной) с той идеей, что во Вселенной единственным движением является вращательное и тем самым делает новое предположение о свойствах пространства и времени.

Бахманяр пишет: “...движения прямолинейного и уходящего в бесконечность, не бывает”. [Бахманяр ал-Азербайджани, 1986: 107] Из этого заключения становится так же зримым искривление пространства. Современная наука затронула этот характер пространства и времени в XX в. (Альберт Эйнштейн).

Известно, что с глубокой древности до XIX в. в мировой науке господствующее положение занимала геометрия, связанная с именем выдающегося греческого философа и математика Евклида. В одном из постулатов его говорится, что в данной плоскости, через данную точку можно провести только одну прямую, параллельную данной прямой. В XIX в. были созданы две системы неевклидовой геометрии. Первая – это геометрия, связанная с именем выдающегося русского математика Лобачевского, по мнению которого через данную точку можно провести множество прямых параллельных линий. Вторая – римановская геометрия – есть геометрия сферы. В этом случае нельзя провести ни

одной прямой, параллельной данной. Длительное время не могли определить, в каком пространстве мы живем – евклидовом или неевклидовом. Пространство в теории тяготения Ньютона носит евклидовый характер, т. е. предполагается наличие абсолютных прямых линий. Однако в общей теории относительности, созданной Эйнштейном в начале XX в., показано, что пространство носит неевклидовый характер – все линии являются замкнутыми и отсутствуют абсолютные прямые линии.

Уравнения Эйнштейна в общей теории относительности устанавливают связь между распределением материи и геометрическими свойствами пространства и времени – частицы и поля, находясь в пространстве, искривляют его. То есть, искривленные пространство и время, являются символом общей теории относительности. Бахманяр еще в XIV в. принимает наличие кривизны пространства, он не приемлет понятия бесконечности. Он пишет “...Бесконечное имеет природы небытия”.

Анализируя явление происхождения движения под действием силы в промежутке времени в главе “О том, что действие любой телесной силы конечно” Бахманяр пишет, что “Одна сила ... отличается от другой в нескольких отношениях: по скорости действия, по продолжительности действия”. И, он логически развивает вышеизложенное предположение: “...Понятно поэтому, что для приведения в насильственное или естественное движение ни одно тело не может располагать силой бесконечной интенсивности, поскольку для этого требовалось бы, чтобы его действие протекало во времени, тогда как движения, осуществляющиеся не во времени, невозможно, а оно должно было бы осуществляться именно не во времени, ибо

чем интенсивнее сила, тем короче отрезок времени”. [Бахманяр ал-Азербайджани, 1986: 250]. Таким образом, с точки зрения Бахманяра при бесконечной силе двигателя время равнялось бы в пределе нулю, т. е. движения не было бы совсем. Это выдающееся научное изречение, сказано Бахманяром в XI в.

Человек с глубоких времен, со времен появления (рождения) на Земле, хочет понять все окружающее и, конечно же, самого себя. Тогда на арену выходит проблема разума и умопостигаемости всего того, что происходит в нас и вокруг (в природе и во Вселенной вообще). В главе “О разуме и умопостигаемом”

Бахманяр уделяет этой проблеме особое внимание. Он пишет: “Сильный умопостигаемый предмет – это тот, у которого сильное бытие.... умопостигаемость предмета и бытие его как умопостигаемого суть одно и то же. Самым сильным бытием обладает то сущее, у которого нет потребности в сути бытия, а самым слабым – то, реальная сущность которого заключается в потенциальности, и именно такова первоматерия. То сущее, у которого самое сильное бытие, является самым сильным в отношении умопостигаемости.” [Бахманяр ал-Азербайджани, 1986: 290]

ЛИТЕРАТУРА

- Бахманяр ал-Азербайджани (1983)*. Ат-Тахсил. Том 2. Баку: ЭЛМ.
- Бахманяр ал-Азербайджани (1983)*. Ат-Тахсил. Том I. Баку: ЭЛМ.
- Бахманяр ал-Азербайджани (1986)*. Ат-Тахсил. Том 3. Баку: ЭЛМ
- Закуев, А.К (1958)*. Философские взгляды Бахманяра./А.К., Закуев. Баку
- Сагадеев А.В (1980)*. Ибн Сина (Авиценна)/А.В., Сагадеев. Москва: Мысль
- Семенов, А.А (1953)*. Абу Али Ибн Сина (Авиценна)/А.А., Семенов Сталинград: Правда
- Солтанова Н.Б (2012)*. Физика в трактате «Ат-Тахсил» («Познание») азербайджанского учёного XI в. Бахманяра ал-Азербайджани. //Баку-BDU Xəbərli. Fizika - riyaziyyat və texnika elmləri seriyası -№4. с.134-146
- Солтанова, Н.Б (2012)* Любимый ученик Авиценны – Бахманяр. //Уфа.-Научная перспектива. № 7 - с. 44- 51
- Солтанова, Н.Б (2012)*. Книга Физика в трактате “Ат – Тахсил” XI в. Бахманяра ал – Азербайджани./ Н.Б., Солтанова. Баку: Şərq -Qərb
- Солтанова, Н.Б (2013)*. Яркий представитель школы Авиценны (Шейх Раиса) – Бахманяр ал-Азербайджани. //-Душанбе:Вестник Авиценны. Таджикский ГМУ им. Ибн Сины.-Июль-сентябрь №3, с. 117-123

<p>UOT UDC: 82.(091).</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0002-9735-3149</p> <p>Daxil oldu Received: 25.04.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 13.05.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Dr. Bayram Quliyev</p>	<p>Açar sözlər: Yusif Vəzir Çəmənşəminli, ədib-alim, dil, ana dili, dilçilik, əlifba, lüğətçilik.</p> <p>Xülasə Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. O, əsərləri və ədəbi-tənqidi məqalələri ilə bədii yaradıcılıqda xəlqiliyin bir prinsip kimi bərqərar olmasına və möhkəmlənməsinə, ana dilinin yad təsirlərdən qorunmasına böyük töhfə vermişdir. Azərbaycan bədii tərcüməsinin inkişafında da Y.V.Çəmənşəminlinin mühüm xidmətləri olmuşdur. Milli ədəbiyyatın, dilçiliyin, tarixin bir sıra problemlərinin öyrənilməsində mühüm mərhələlər onun adı ilə bağlıdır.</p> <p>Keywords: Yusif Vazir Chamanzaminli, writer-scientist, language, mother tongue, linguistics, alphabet, lexicography.</p> <p>Summary The Paper deals with the comprehensive information about the important contribution of Yusif Vazir Chamanzaminli, a prominent scientist, writer, socio-political figure, who has a special place in the history of twentieth-century Azerbaijani literature, in the development and enrichment of our literary language. He generously approached the development of the spiritual wealth of his native people as a person with a huge wealth of knowledge, incomparable talent in the field of linguistics and literature, and selflessly served it with his weapon - his pen. His views and opinions on the alphabet, spelling, grammar, critical notes on the language of the press and books, his research activities, his active participation in the struggle to eliminate the obstacles to the development of literary language, his teaching activities, his work in teaching students his mother tongue are undeniable. Along with writing valuable works in various fields of linguistics, as a philologist-citizen, he has always preserved the sanctity, existence and dignity of our native language, promoted and studied it, and guarded the beauty and grandeur of the Azeri language.</p> <p>Ключевые слова: Юсиф Вазир Чаманшəминли, ученый-писатель, язык, родной язык, языкознание, алфавит, лексикография.</p> <p>Резюме Творчество Юсифа Везира Чəменшəминли занимает особое место в истории многовековой азербайджанской литературы. Своими произведениями и литературно-критическими статьями он внес большой вклад в утверждение и укрепление народности как принципа в художественном творчестве, в защиту родного языка от иностранного влияния. Значительные заслуги Ю.В.Чəменшəминли и в развитии азербайджанского художественного перевода. С его именем связаны важные шаги в изучении ряда проблем отечественной литературы, языкознания, а также истории.</p>
--	---

*Millətin millətlər müvazinəsində təmsil olunması,
özünəməxsus imzasının olması birbaşa ana dilinin
mövcudluğundan asılıdır.*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri ana dilimizlə bağlı ən mürəkkəb dövr hesab edilir. Azərbaycanda ədəbi dil mövzusu, ana dilinin saflığı, əlifba islahatı həmin dövrdə ən aktual məsələlərdən idi. Milli-mənəvi dəyərlərimiz sırasında xüsusi yeri olan Azərbaycan dilinin təmizliyini təmin etmək, işlək dairəsini genişləndirmək uğrunda mübarizə ən gərgin həddə çatmışdı. Bu, həmin dövr idi ki, “Azərbaycan dili” linqvonimi¹ daha çox istifadə olunmağa başlamışdı. Milli özünüdərk hərəkatının güclənməsi Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi və mədəni mövqeyinin artması, “Azərbaycan dili” anlayışının dəqiqləşməsinə həlledici təsir göstərmişdi. Azərbaycan mətbuatında da ədəbi dil uğrunda mücadilə güclənmiş, ziyalılarımız ana dilimizin saflığı uğrunda kəskin açıq mübarizəyə qalxmışdılar. Milli ədəbi dilimizin inkişafında xalq dilinə əsaslanmağı zəruri hesab edən demokratik cəbhə əsas cırıxış yolunu dilimizi ədəbi qaydaya salmaqda, ədəbiyyatımıza, teatr və musiqimizə geniş meydan verməkdə, milli məktəblərin sayının artırılmasında görürdü. Ədəbi muhitdə tutduğu mövqeyindən, nüfuzundan asılı olmayaraq, yad təsirlərə düşən, yerli-yersiz əcnəbi sözlər işlədən muəlliflərə qarşı sərt mövqedə dayanan Azərbaycan elm-mədəniyyətinin görkəmli xadimləri Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Ağa Şahtaxtı, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli... kimi Azərbaycan ziyalıları Azərbaycan dilinin inkişafında son dərəcə böyük rol oynamaqla yanaşı, “Azərbaycan dili” anlayışının formalaşmasında da öz elmi, elmi-kütləvi mülahizələri ilə əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişlər. [Qəribli, 2019:58-98].

Bu mübarizənin önündə gedən ziyalılarımızdan biri də XX əsr Azərbaycan tarixində özünəməxsus yeri olan görkəmli alim, yazıçı, ictimai-siyasi xadim Yusif Vəzir Çəmənəminli olmuşdur. Özünün yüksək intellekti ilə seçilən Yusif Vəzirin milli məsələnin xalqın müqəddəratı, dini, dili, mədəniyyəti və mənəviyyatı ilə vahid bir məqsədə yönəldilməsində rolu danılmazdır. Bu mənada o, bütünlüklə yaradıcılığı boyu və eyni zamanda vətəndaş fəaliyyətində Azərbaycanı və Azərbaycan xalqını ifadə edən böyük mütəfəkkirdir. Azərbaycan idealını təsəvvüründə canlandıran ziyalılar arasında Çəmənəminlinin öz yeri, dəsti-xətti olmuşdur. Azərbaycanı tanımaq, onun haqqında əfkari-ümumiyyə doğrumaq ideyası Çəmənəminlini daim narahat etmişdir. Görkəmli ədib belə əqidədə idi ki, bu məqsədlə

xalqı maarifləndirmək lazımdır və “əfkari-ümumiyyət” Azərbaycanı tanımalı və eyni zamanda tanıtmalıdır.

Yusif Vəzir 1887-ci ildə Şuşada, vətənimizin ən gözəl mənzərələrlə zəngin bir şəhərində doğulmuşdu. Onu əhatə edən tamaşalı bir dünya gənc yaşlarından təbiətindəki istedadını oyatmış, göz açdığı Şuşa isə onun ilham pərisinə çevrilmişdi. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin hər cümləsi bir tarixdir. Onun əsərlərində keçmişdən bu günə qədərki cəmiyyətimizin təsviri var. Ədib-alim Qarabağ tarixi və Şuşa mühitini, daha sonralar həyatının Ukrayna, Türkiyə, Fransa dövrünü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, onun liderləri, Azərbaycan mühacirləri və başqa gərəkli məsələləri faktlarla bədii əsərlərində ustalıqla əks etdirə bilmişdir. Yusif Vəzir hələ

¹ xalqın və dilin adı

tələblik illərindən doğma xalqına çatdırmaq istədiyi ideyaları özünün hekayələrində, məqalə və risalələrində, romanlarında təsbit etmiş, əsərlərində xalq nağıllarının ruhunu, Azərbaycan dilinin seyrini qoruyub saxlamış, bu dildə bu ədəbiyyata ömrünün son gününə qədər xidmət etmişdir.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Azərbaycan dili” anlayışının formalaşmasında, ədəbi dilimizin inkişafında və zənginləşməsində əhəmiyyətli xidmətləri olmuşdur. Onun əlifba, orfoqrafiya, qrammatikaya dair fikir və mülahizələri, mətbuat və kitab dili haqqında tənqidi qeydləri, dilimizin tədqiqi ilə bağlı fəaliyyəti, ədəbi dilin inkişafına mane olan səbəblərin aradan qaldırılması uğrunda mübarizədə fəal iştirakı, müəllimlik fəaliyyəti, tələbələrə ana dilinin öyrədilməsi sahəsində əməyi danılmazdır. Dilçilik elminin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli əsərlər yazmaqla bərabər, filoloq-vətəndaş kimi hər zaman ana dilimizin müqəddəsliyini, varlığını, ləyaqətini qorumuş, onu təbliğ və tədqiq etmiş, azəri dilinin gözəlliyinin və əzəmətinin keşiyində durmuşdur.

Kiyev darülfünununun tələbəsi ikən Yusif Vəzir “Kiyevdən məktub” (1910) məqaləsində yazırdı: “Millətin ruhu, canı və bəlkə cəmi vücudu hesab olunan ana dilini bizə lazımınca ögrədən bir vəsilə olmadı. Daha dilsiz də nə etmək olar. Hər yerdə dil və savad lazım, nəşriyyat bunlar ilə olar. Cəmət dərdinə əlac aramaq, məişətimizin fəna tərəflərini tənqid etmək... Bunların hamısına dil və savad lazımdır!” [Çəmənəminli 2005: 231]. Digər millətlərin tərəqqisi müqabilində azərbaycanlıların milli mənlik şüurunun inkişaf səviyyəsinin acınacaqlı vəziyyətini qələmə alan Yusif Vəzir Çəmənəminli “ana dilini bizə lazımınca ögrədən bir vəsilə”nin çatışmazlığının səbəbini millət balalarının lazımınca tərbiyə olunma imkanlarından məhrum olmağında görürdü. Qeyri millətlə bizimkilər arasındakı fərqi də məhz tərbiyədə

idi. Odur ki, yazırdı: “Erməni uşaqları dünyaya gələr-gəlməz vəzifəsini gözəl ifa edən analar ağışunda lazımınca tərbiyə alar, milli ruh ilə ruhlanar. ...Ana tərbiyəsindən qurtarıqda özünü milli məktəblərində görürlər. Və burada da məlumatlı müəllimlər təhd-nəzarətində ana dilini mükəmməl ögrənib milliyyət ilə, məmluqan və ruh ilə hökumət məktəblərinə rəvan olurlar...” [Çəmənəminli 2005: 230].

Qeyd etmək lazımdır ki, Y.Vəzirin dünyagörüşünün formalaşmasında, elmə maraq etməyində ailəsinin rolu böyük olmuşdur. O, Napoleonun, Teymurləngin, Motsartın, Hüqonun, Şillerin uşaqlıq illərindən misallar gətirərək onların formalaşmasında analarının roluna diqqəti cəlb edirdi və yazırdı ki, “cəmi dərdlərimizin səbəbi anasızlığımızdı (“Ana və analıq”) [Çəmənəminli 2005: 431]. Yusif Vəzir millət balalarının milli tərbiyədən məhrum qalmalarının səbəbini hüququ pənalı olub analıqdan uzaq tutulan qadınların hüquqsuzluğunda, digər baxımdan, məktəblərdə hökm sürən üsuli-qədim əzabda - fars kitabları, qəliz ibarələr, bir tərəfdən də, məktəb mollalarının müstəbidanə hərəkətləri və alətləri - falaqqa, çubuq və qeyri... görürdü.

Çəmənəminli yaradıcılığında dilçilik məsələləri

Çəmənəminli məktəblərdə milli dilin işlənməsinin əsas olduğunu bildirməklə yanaşı, digər xalqların da öz milli dillərində dərs almasının lazım olduğunu vurğulayırdı: “...Azərbaycan məktəblərində işlənen türk dili olmalıdır. Çünki buranın çox camaəti türkdür. Ona qaldı qeyri xırda millətlərə, onların da dili qadağan olmasın. Hərgah lazımi miqdarda uşaqları var isə, məktəblərində öz dillərində dərs verilir” (“Biz kimik və istədiyimiz nədir?”) [Çəmənəminli 2005: 229].

Mədəni türkçülük, ortağ türk dili ideyalarının ciddi tərəfdarı və təbliğatçısı kimi Y.V.Çəmənəminli ümumən türk dillərinin tədqiqi yolunda elmi-nəzəri araşdırmalar

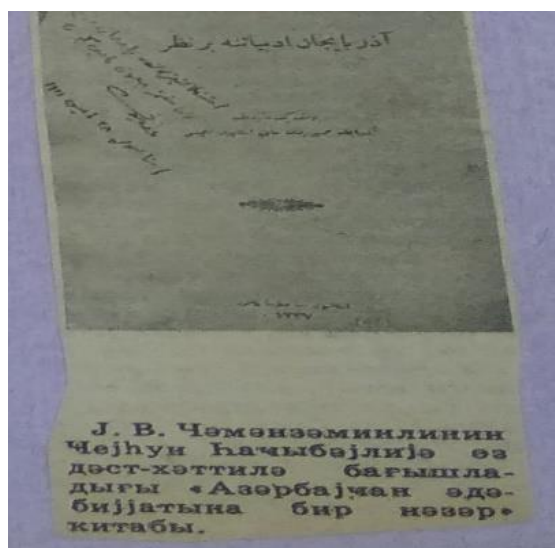
aparmış və belə qənaətdə idi ki, türkdilli xalqların sıx birliyini, bütövlüyünü təmin edəcək ortaq əlifba yaradılmalıdır və türk xalqları bir-birini gərəyincə tanımaq üçün ortaq ədəbi türk dilində danışmalıdırlar. Y.V.Çəmənşəminlinin ortaq türk dili məsələsinə münasibətində türkçülük cərəyanının, xüsusən ortaq türk dili tezisinin banisi İsmayıl bəy Qaspiralının² (1851-1914) güclü təsiri duyulmaqdadır. Ümumtürk ədəbi dili yaratmaq məsələsini İsmayıl bəy Qaspiralı XIX yüzilin sonlarında irəli sürmüşdür, bu da bir çox görkəmli türkçü ziyalılar tərəfindən təqdir edilmişdir. Onların qənaətinə görə, millətin kimliyi onun dilindən başlanır... Yusif Vəzir də belə ziyalılardan idi [Vəzirova 2003: 62].

Y.V.Çəmənşəminli alim-yazıçıdır, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində onun yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Çəmənşəminli publisistikası XX əsr ədəbiyyatımızın ən mühüm problemlərini əhatə edir. Maarifçilik bu publisistikanın aparıcı xəttini təşkil etsə də, dövrün ədəbi-tarixi, ictimai-siyasi problemləri də yazıçının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, məlum olduğu kimi, milli ədəbiyyat tarixi yaradıcılığında tarixi-müqayisəli elmi-tədqiqat metoduna ilk dəfə fransız professoru Qustav Lanson³ (1857-1934) müraciət edib. Bundan sonra ədəbiyyat tarixi predmetinə baxış genişləniş. Bu vaxta qədər ədəbiyyat tarixi dedikdə ancaq qədim yunan ədəbiyyatı və qədim Roma ədəbiyyatı nəzərdə tutulurdu. Bundan sonra tarixi-müqayisəli elmi-tədqiqat metodu əsasında milli ədəbiyyat tarixləri yaradır. Ahmet Kabaklıya görə, Türkiyə ədəbiyyatında tarixi-müqayisəli elmi-tədqiqat metodundan ilk istifadə edən alim M.F.Köprülü⁴ (1890-1966) olub. Azərbaycanda isə bu,

Y.V.Çəmənşəminliyə aiddir. Onun tədqiqatında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öz inkişaf xüsusiyyətləri, dövrləri, mərhələləri olan regionlara, ərazilərə bölünməyən, bütöv, vahid bir prosesdir. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” məhz bu cəhətdən böyük yazıçının digər elmi-nəzəri, hətta tarixi-publisist əsərləri kimi, indi də olduqca aktualdır, milli ədəbiyyatımızın tarixinə və inkişafı prosesinə, dövrləşdirilməsi prinsipinə, ədəbiyyat tarixinin və ədəbi prosesin bütövlüyü və vahidliyi prinsipinə elmi baxışın başlanğıcı və örnəyi olaraq əlamətdardır [Vəliyeva, Şirinova, Misirova 2017].

Paris arxivindən tapılmış - 1921-ci ildə İstanbulda Azərbaycan dilində çıxan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabı - Yusif bəy Çəmənşəminlinin öz dəst-xətti ilə Ceyhun Hacıbəyliyə bağışladığı kitab [Ədəbiyyat və incəsənət. 1988, 15 iyul].

Y. V. Çəmənşəminlini düşündürən əsas məsələlərdən biri də Azərbaycan dilində kitabların nəşri və yayılması olmuşdu. Ədəbi dil problemi ilə əlaqədar dəyərli mülahizələrini özündə əks etdirən 1914-cü ildə yazdığı “Qulluq və əsirlik” məqaləsində yazırdı: “Ana dilimizin tənəzzülü millətimizin tənəzzülüdür”. Ona görə də bu dili

² pedaqoq, nəşir və siyasətçi. Qaspiralı Rus İmperiyasında türk və islam cəmiyyətlərinin təhsil, mədəniyyət islahatı və müasirləşməyə ehtiyacı olduğunun fərqiə varan ilk müsəlman

ziyalılardanıdır. Soyadı Kırımdakı Qaspra şəhərinin adındandır.

³ yazıçı, tənqidçi və ədəbiyyat tarixçisi

⁴ Türk dövlət xadimi, filoloq, tarixçi və publisist

genişləndirməyə çalışmalı, bu dili sevməli, bu dildə danışmağı eyib yox, fəxr hesab etməliyə [Milli Arxiv İdarəsi. Fond 21, sax.v. 159].

O, bu məqsədlə onun təşəbbüsü ilə Kiyevdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr üçün ana dili kursu açdırmışdı və eyni zamanda azərbaycanlı tələbələrdən ibarət xüsusi nəşriyyat heyəti də təşkil etmişdi. 1911-ci ilin iyun ayında Yusif Vəzir Çəmənəminlinin Azərbaycan yazıçılarının və alimlərinin əsərlərini çap etdirmək üçün “Kiyevdə heyəti-nəşriyyat təşkili” (“Səda” qəzeti, 3 iyun 1911, №83) haqda xəbəri dərc edildi [“Ədəbiyyat və incəsənət”. 1988, 15 iyul]. Nəşriyyatın əsas məqsədi ana dilində tarix və ədəbiyyatımıza, folklorumuza aid kitablar buraxmaq idi, bu da həm dilimizin saflığının və müstəqilliyinin qorunmasına, həm də tarixin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasına, beləliklə, xalqın özünü tanımasına xidmət edirdi. Xalq həyatından yazmaq, onun arzu və düşüncələrini qələmə almaq ədibin əsas sənət şüarı idi. “Azərbaycan türklərinin tarixi”ni yaratmağı dövrün ən mühüm tələblərindən biri olduğunu başa düşərək öz dövrünün ziyalılarına çağırışlar edərək onları da bu işə sövq edirdi: “...Tarixin millətimizə nə qədər mənfəəti olduğunu nəzərə alıb Kiyev müsəlman studentlərinin nəşriyyat heyəti ərbabi-qələmimizdən Azərbaycan türklərinin tarixini yazmağı rica edir. Tarix müxtəsər və sadəcə türk dilində olmalıdır. Onu heyət təb etdirməyi öhdəsinə götürür və bundan əlavə tarix müəllifinə mükafat da verməyi vəd edir” [Biz kimik? 2004]. Lakin “ərbabi-qələmlər”in susduğunu görəndə Yusif Vəzir bu ağır yükün altına da tək girməli olmuşdu: “1917-ci ildən başlayaraq kiçik addımlar istisna edilərsə, ədəbi həyatım dayanır. Tarix və ədəbiyyat tarixi məsələsi məni cəlb etməyə başlayır... Bu, böyük bir ehtiyac idi. Bunu dəf etməmək olmazdı” (Sədayi-həqq. 1913,12 mart) [“Həyat” qəzeti. 1993, 13 yanvar].

“Studentlər” romanı xaricdə təhsil alan tələbələrin həyatını, ictimai ideallarını əks etdirən, eyni zamanda dilimizin imkanlarını ortaya qoyan bir mənbədir. Əsər bədii, həm də dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə fərqli əsərdir. Belə ki, xarakterləri fərdiləşdirmək məqsədilə müəllif ümumişlək sözlərlə yanaşı, arxaik sözlərdən, şivə leksikonundan, tarixi kaloritli ifadələrdən yararlanmış, beləliklə də, müxtəlif xarakterli nitq vasitələrindən istifadə etməklə həmin dövrün hadisələrini reallıqla əks etdirə bilmişdir [Abdullayeva 1998].

“Biz kimik və istədiyimiz nədir” əsərində isə Yusif Vəzir bildirir ki, Azərbaycan çox müharibələrdən keçib, çox millətlər görüb, tarixi hadisələr Azərbaycan həyatında öz təsirini buraxıb, lakin bütün keşməkeşlərə baxmayaraq, xalq öz dilini, mənliliyini qoruyub: “Böyük türk millətinin bir şöbəsinə təşkil eləyirik. Millətə məxsus bir amillərə dəxi maliklik: ayrıca dilimiz, adət və qaidəmiz, ədəbiyyatımız var” (“Biz kimik və istədiyimiz nədir?”) [Çəmənəminli 2005: 218].

Yazıçı ədəbiyyatı ədəbi əsirlikdən xilas etməyin vaxtının çatdığını yazır, ana dilinin, onun saflığının qayğısına qalmağa çağırırdı. “Xalqımızın gözəl bir xüsusiyyəti var ki, hansı millət ilə yaşadı (istər hakim, istər məhkum) öz dilini qolaylıqla yadından çıxarmaz... Mədəniyyətimizin əsasını təşkil edən dilimizdə bir cazibə var... Bizi millət edib gələcəyimizə parlaqlıq ümidini bəslədən həmin mədəniyyətimizin bu xüsusiyyəti, bu mənliliyidir...” (“Biz kimik və istədiyimiz nədir?”) [Çəmənəminli 2005: 219].

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin ədəbi dilimizin inkişafı mövzusunda yazdığı “Dil məsələsi”, “Əcəmilik möhürü və onunla mubarizə”, “Qulluq və əsirlik”, “Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri”, “Milli və mədəni işlərimiz”, “Azərbaycan və azərbaycanlılar” və b. məqalələri bu gün də öz aktuallığı və elmi dəyəri ilə seçilir.

“Əsrlərcə rəyasətpərvər hakim dairələrin tapdığı olan xalqımız”ın, bu dəhşətli zərbələrdən çəkdiyi bütün əziyyətlərə baxmayaraq, öz milli simasını itirmədən ayaqda dura bilməsindən qürur duyan, “şirin dilimiz və ədəbiyyatımız salamat qaldı”, - deyə ana dilimizin və onun çeşməsindən qaynaqlanan ədəbiyyatımızın qorunub saxlanılmasından təsəlli tapan (“Xarici siyasətimiz”) [Çəmənəzəminli 1993: 6-20] bu vətənpərvər ziyalını milli və mədəni işlərimizin həlli yolları düşündürürdü.

“Dil məsələsi” adlı məqaləsində ədib (“Sədayi-həqq”, 1914) dildə sadəlik tələb edir, fars təsiri əleyhinə çıxır. Doğma dilini incəliklərinədək öyrənən, xalqın adət-ənənələrindən, tarix və ədəbiyyatından kifayət qədər xəbərdar olan bu gənc vətənpərvər bu məqalədə qələm sahiblərini doğma dili, el ədəbiyyatını öyrənməyə səsləyirdi: “Dilin kökü camaatımızın əsrlərcə yaratdığı el ədəbiyyatındadır, görək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran görək camaatımızın arasında gəzsın, dolaşsın, öyrənə bilsin” [Milli Arxiv İdarəsi. Fond 607, siy.7, sax.v. 19].

“Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri” məqaləsində isə Yusif Vəzir “student”lər arasında ana dilini öyrənməyə həvəs göstərənlərin olduğunu, lakin “dolaşıq bir hürufata malik”, əcnəbi sözlərlə dolu olan, çətin bir dildə yazılmış “mənası düşünülməyən” kitablarla rastlaşdıqda onların da həvəsdən düşdüklərini yazırdı: “Yenə bundan qədim bir dilimiz var idi. Ol dildə zəngin bir el ədəbiyyatı əmələ gəlib: Molla Pənah Vaqif gözəl şeirlərini, Mirzə Fətəli Axundov komediyalarını bu dildə yazıbdır. Hal-hazırda Firidun bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirov kimi ədiblərimiz də bu dildə yazmaqdadırlar. Hətta bu yolda mərhum Həsən bəy Məlikov elmi kitablar da yazıb...” Ədib dilimizə lüzumsuz əcnəbi sözlərin gəlməsinin bir səbəbini də “əsrlərcə

rəyasətpərvər hakim dairələrin tapdığı olan xalqımızın bəzi ziyalıları”nın öz ana dillərində deyil, başqa dillərdə danışmaqları ilə əlaqələndirirdi və bu cür düşüncələri nadanlıq hesab edərək fikirlərini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır: “...bu səbəbdəndir ki, ana dilimizdə danışmaq eyib sayılıq; hər kəs mədəniyyət əvəzində əcnəbi dilini alayarımcıq da olsa, əxz edib, cəmi mədəniyyətsizliyini, cəmi mədəni fəqirliyini ol dil ilə örtüb bastırırsız, bunun üçün də “ziyalı”nın milli mətbuata, milli dilə etinasızlığı ona “intiligent”, “liberal” və qeyri bunlar kimi adlar qazan[dır]ır” [Çəmənəzəminli 2004: 18].

Eyni zamanda Yusif Vəzir Çəmənəzəminli dilə dair yazılarında ərəb və fars faktorunu da heç vaxt unutmur. O, çox yaxşı bilirdi ki, uzun əsrlər boyu Azərbaycanda elm dili ərəb, seir dili fars olmuşdur. Bizim xalqımızın arasında yetişən dühaların bəziləri farsca, bəziləri ərəbcə, bəziləri isə hər ikisində sənət əsərləri yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Hətta Azərbaycan türkcəsi bir sıra ləhcələrə alib gələndən sonra da ana dilimizlə yanaşı, bu dillərdə də bənzərsiz şedevrlər ortaya qoymuşlar [Abdullayeva 1998: 18].

Yusif Vəzir Azərbaycan türkcəsini bəyənməyənlərə kinayə edib deyirdi: “Camaatın öz dilində, yəni Azərbaycan türkcəsində qəzetə və jurnal çıxardın, görün necə oxuyurlar...” Camaatı da məzəmmət eləyirsiniz ki, qəzetə oxumur. Bu haqlı iradını yazıçının “Həftə söhbəti” adlı felyetonunda oxuyuruq: “...gənclər bir gün onun mənzilinə gəlib türk qəzetəsi oxumaq istədiklərini bildirirlər. Lakin hər sətiri əcnəbi sözlərlə dolu olan türk qəzetəsi cavanları hövsələdən çıxarır. Ana dilini öyrətmək istədiyi gəncləri “aşkar”a – “bədihi”, “yuva”ya – “aşıyanə”, “zamanlar” əvəzinə “əzminə” və s. sözləri yorur. Axı, hər saat mən dilmancı haradan alım ki, hər sözü mənə tərcümə eləsin” (Həftə söhbəti: [felyeton] /Sərsəm (Yusif Vəzir Çəmənəzəminli) [Sədayi-həqq. 1913, 10-11

aprel]. Ana dilini millətin ruhu, canı hesab edən görkəmli ədib nəşr edilən qəzet və jurnalların yad təsirlərdən uzaq, xalqın ruhuna uyğun, mənəviyyatına münasib, sadə dildə yazılmasını arzulayırdı.

Azərbaycan dilinin milli orijinallığının müdafiəsi, ana dilinə xor baxanların amansızcasına ifşası böyük ədibin həmişə diqqət mərkəzində idi: “Dil məsələsi”ndə yazırdı: “necə” sözü əvəzində “nasıl”, “arvad” əzəvinə “qadın”, “ata” əzəvinə “baba” və ya “pərdə” yazmaq millətin dilini dolaşdırıb işini çətinləşdirməkdən savayı heç şeyə yaramır [Milli Arxiv İdarəsi. Fond 607, siy.7, sax.v. 19].

Ədibin sözlərə bir dilçi kimi yanaşması, isimlərin filoloji təhlilinə, etimoloji tədqiqinə həsr edilmiş bir sıra məqaləsi vardır ki, bunlardan biri də “Çadra ətrafında” məqaləsidir. Bu məqalənin giriş hissəsində ərəbin “övrət”i, farsın “zən”i və türkün “qadın”ı çox maraqlı bir şəkildə tədqiq edilib. “Qadın” sözünü isə müəllif “xatun”la bağlayır ki, bu da tamamilə doğrudur [Çəmənşəminli 2004: 110].

Yusif Vəzir Çəmənşəminli tarixi romanlarında arxaizm, dialektizm, varvarizm kimi xüsusi leksik vasitələrdən, məcazların müxtəlif növlərindən dəqiq istifadə etməklə dilin semantik vahidlərinin məqami-üslubi imkanlarından yararlanıb əsərlərin ideya-bədii təsirini daha da gücləndirməyə müvəffəq olmuşdur. “Qan içində”, “Qızlar bulağı” romanlarında yazıçı “şərqi-nəğmə”, “yortmaq-qaçmaq”, “bəkçi-gözətçi”, “kavqa-dava”, “yakmaq-yandırmaq” və s. kimi sinonimlərdən istifadə etməklə mövzu ilə bağlı zaman fərqlərini dilində yarada bilmişdir.

1906-cı ildə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı Yusif Vəzir Çəmənşəminlini düşündürən məsələləri demək üçün vasitə oldu. Ədib “Molla Nəsrəddin” barədə məhəbbətlə danışırdı. “Mətbuatımızdakı müvazinəsizliyin nəticəsi” məqaləsində o, Azərbaycan xalqının milli

həyatında kök salan bir sıra problemləri üzə çıxarırdı. Yazıçı milli dilimizin hüsnünü korlayan, saflığına xələl gətirən bir çox millət nümayəndələrini, azərbaycanlı olub dilində danışmağı eyib hesab edənləri ifşa edirdi. “Əsil dilimiz bazarlarda, xalqın toplandığı yerlərdə, tərəkmə əlinin içində danışılmaqdadır” - deyən Y.Vəzirə görə, xalqın anlamadığı qəliz ifadələr işlədən qələm sahibləri xalq dilini kənarlaşdırmaqla ədəbi dilin inkişafına əngəl törədirlər.

“Əcəmilik möhürü və onunla mubarizə” (1913) məqaləsində isə ədib dildə özünü qabarıq göstərən fars təsirinin səbəbini köhnə məktəb sistemində görürdü, həmin məktəblərdə fars dilində təhsil alan uşaqlarda məktəbi qurtardıqdan sonra da “onlarda farslıq təsirinin qaldığını”, ailədə, cəmiyyətdə “bir xeyli türklüyə yabancı əməllərin qarışığı möhkəm mövqelər məşğul etməsi”ndən bərk narahat olurdu, hətta iki türkün bir-birilə öz dillərində danışdığı halda, bir-birinə kağız yazdıqda fars dilində yazmasından, məktub, sənəd, ticarətə dair hesabların da farsca aparılmasından şikayətlənirdi.

Doğma dilinin yad təsirlər altında qalmasını milli əsarətin bir növü hesab edən və yad ünsürlərdən – “əcəmilik möhürü”ndən xilas olmağın yollarını axtaran vətənpərvər ziyalı Yusif Vəzir bu məqalədə 8 bənddən ibarət təkliflərini “İqbal” qəzetində oxucularının diqqətinə çatdırır. Onun fikrincə, bu fikirlər “qüvvədən feilə keçərsə, o zaman mübarizəyə müqtədir olmaq” mümkündür. Belə ki, Y.Vəzir zənn edirdi ki, kitabların dilinə, məzmununa nəzarət edəcək ədəbiyyat cəmiyyəti yaratmaq mütləqdir və münəqqidlərimiz geniş məlumatlı olmalıdır ki, qələmləri qüvvəsi ilə dil və ədəbiyyatımızı düz yola çıxardalar... “Ədəbi dil el ədəbiyyatından götürülməlidir”. Bu nöqteyi-nəzərdən Firidun bəy Köçərli həzrətlərinin və Mirzə Məhəmməd Axundovun kitablarını qiymətli mənəbə kimi dəyərləndirir. Milli məktəblərinin sayının artırılmasını, qızların təhsil almasını, türk

musiqisinin milliləşdirilməsini, bizi farslığın nüfuzu altına salan fars ədəbiyyatının, Firdovsi, Sədi və Hafiz kimi dahilərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunmasını, Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə yazılıb nəşr edilməsini təklif edir ki, camaat özünün türk olmağını bilsin, keçmişini öyrənsin və milli vəzifələrini düşünüb, gələcək üçün çarələr arasın...” [“İqbal” qəzeti. 1913, noyabr].

Milli maarifimizin və ümumiyyətlə, müsəlman aləmində maarifçiliyin inkişafı üçün yollar axtaran görülməli ədib-alim “Milli və mədəni işlərimiz” sərlövhəli silsilə məqalələrindən birində – “Hürufat məsələsi”ndə ən zəruri məsələlərdən biri hesab etdiyi əlifba problemindən söz açır, ərəb əlifbasının islahı ilə savadsızlığın tam aradan qaldırılmasını labüd hesab etmir və çıxış yolunu ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəzlənməsində görürdü.

Yusif Vəzir Çəmənəminli yaradıcılığında əlifba məsələləri

XX əsrin əvvəllərində əlifba məsələsi də böyük önəm daşıyan mövzulardan biri idi. Ziyalılar arasında həm ərəb əlifbasının, həm də latın əlifbasının tərəfdarları var idi. Yusif Vəzir yenilikçi ziyalı kimi latın qrafikasının tərəfdarlarından idi. O, ərəb əlifbasının yazıda bir çox problemlər yaratdığını öz felyetonlarında tez-tez qeyd edirdi. O, ərəb əlifbası əsasında tərtib olunmuş əski əlifbanın əks tərəfinə latın əlifbasını qoyurdu və dilimizin inkişafına mane olan əski əlifbanın dəyişdirilib yenisi ilə əvəz edilməsini, yəni latın sistemli əlifbaya keçmək məsələsini bir problem kimi irəli sürürdü. Bütün bu faktlar, yazı, əlifba haqqındakı qiymətli fikirləri və fəaliyyəti göstərir ki, görkəmli ədibimiz xalqın maarif və mədəniyyəti ilə bilavasitə bağlı olan tərkib hissələri: dil və onun müxtəlif sahələri - əlifba, orfoqrafiya, yazı, terminologiya məsələləri ilə yaxından məşğul olmuş, dilimizin qorunub saxlanması və təkmilləşib

səlisləşməsi üçün çalışmışdır. Əlifba haqqında islahat keçirməyi Yusif Vəzir xalqa xidmət hesab edirdi. Bu sahədə o, mütəfəkkir M.F.Axundovun fikrini müdafiə etmiş və onun davamçılarından olmuşdur.

Köhnə əlifbadan yeni - latın sistemli əlifbaya keçməyin zəruriliyini əməli və nəzəri cəhətdən izah edib aydınlaşdırdıqdan və həmin yazı sistemi əsasında vahid əlifba, sabit yazıya malik olmağın əhəmiyyətindən ətraflı bəhs etdikdən sonra o, yeni əlifbanın yeni qrafik əsasında 35 səsdən ibarət olan orijinal layihəsini verir [“Gənc müəllim” qəzeti. 1967, 16 may]. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin tərtib etdiyi əlifba öz yeniliyi və orijinallığı ilə fərqli idi. Yazıçının təklif etdiyi layihədə hərflərin hər biri yalnız bir səsi ifadə edir, yəni hər bir hərf ancaq bir səsin yazıdakı ifadəsidir. Bu yeni əlifbaya görə, sözlər sağdan sola deyil, soldan sağa oxunur. Bundan başqa, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin tərtib etdiyi əlifbada hərflər bir cür yazılır, ərəb qrafikası əsasında yaradılmış əski Azərbaycan əlifbasında isə hərflər, bildiyimiz kimi, sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müxtəlif şəkildə yazılır.

Lakin onu da qeyd edək ki, layihənin mənfi cəhətləri də var idi. Belə ki, əlifba, əsasən, yenə ərəb əlifbası hərflərindən təşkil edilmişdi. Bir yox, iki əlifbadan: ərəb və kiril əlifbasından seçilmiş hərflər var idi. “Ya”, “yu”, “ye” hərfləri birləşmələri üçün ayrıca işarələr əlifbası asanlaşdırmaq əvəzinə bir qədər də mürəkkəbləşdirirdi. Əlifba şəkilsə eyni, təkcə nöqtələrlə fərqlənən hərflərdən tam azad olmamışdı [Abdullayeva 1998: 29]. Hələ gənc yaşlarından Yusif Vəziri hürufatın çətinliyi, ərəb əlifbasının törətdiyi əngəllər, ruslaşma, milli dilə laqeyd münasibət vətəndaş bir yazıçı kimi düşündürmüş, latın əlifbasına keçməyin olduqca mühüm olduğunu dəfələrlə qeyd edərək, bu məsələnin əhəmiyyətini belə ifadə edirdi: “Millətini sevən bir adam hürufatımızı görərək laqeyd qala bilməz” (“Mustəqilliyimizi istəyiriksə...”) [Çəmənəminli 1994: 49].

Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin lüğətçilik fəaliyyəti.

Çəmənzəminlinin lüğətçilik fəaliyyəti də XX əsr dilçiliyimizin ən parlaq səhifələrindən biridir. O zaman Ruhulla Axundovun redaktəsi ilə çıxmış “Rusca-azərbaycanca lüğət”in müəlliflərindən biri Çəmənzəminli olmuşdu. Ümumiyyətlə, Y.V.Çəmənzəminli müxtəlif zamanlarda 10 lüğət tərtib etmişdir. Onların 7-si “Rusca-azərbaycanca”, biri isə “Azərbaycanca-türkcə” lüğətləridir. Bu lüğətlərlə yanaşı, yazıcının 2 izahlı lüğəti də mövcuddur [Ədəbiyyat qəzeti. 2000, 10 noyabr].

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçi-alimin tərtib etdiyi lüğətlər özündə əks etdirdiyi söz, kəlmə və ifadələr baxımından müəyyən sözlər istisna olmaqla, heç də eyni sözlərdən ibarət deyildir. “Rusca-azərbaycanca” lüğətlərdə ailə-məişət, adət-ənənə, insan həyatının və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə dair söz, ifadə və terminlər vardır.

Tərtib etdiyi lüğətlər arasında xüsusi yer tutan “Azərbaycanda yabanı halda yayılmış əsas ağac cinslərinin rusca-türkcə-latınca adları” lüğəti ilə tanış olarkən Yusif Vəzirin həm dilimizin incəliklərinə, həm də ana yurdun təbiətinə dərinədən bələd olan olduğunun bir daha şahidi olurduq.

Bir neçə Şərq və Avropa dillərini bilən Yusif Vəzir Çəmənzəminli L.Tolstoyun, I.Turgenevin, A.Neverovun, N.Qoqolun, B.Lavrenevin, L.Seyfulinanın, V.Hüqonun və s. əsərlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə

tərcümə etmişdi. O həm də kino-ssenarilərin tərcüməsi işində fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan dilində ilk səsli film olan “Çapayev” də filminin ssenarisini də Azərbaycan dilinə 1936-cı ildə Yusif Vəzir tərcümə etmişdi.

Nəticə

İstedadlı nasir, milli ədəbiyyatımızda tarixi roman janrının yaradıcılarından biri, hekayə ustası, dramaturq, publisist, alim, folklor tədqiqatçısı, pedaqoq, ictimai xadim və ən nəhayət, yüksək ziyalı adını şərəflə daşıyan Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin Azərbaycan elm tarixinə verdiyi xidmətləri sadalamaqla bitməz. Danılmaz bir faktdır ki, xalqın oyanmasına və mədəniyyətinin irəliləyib yayılmasına bütün ömrünü vermiş Yusif Vəzir özündən sonra zəngin elmi, bədii, publisistik irs qoyub gedib.

O, bir vətəndaş olaraq öz xalqının azadlıq nəğməsini oxumaq istədi. Lakin adı qara siyahıya düşdü. Haqqında donoslar yazıldı, tarixi əsərləri bittə-bittə ələk-vələk edildi, adı damğalandı, yurdundan-yuvasından didərgin salındı və quzğuncasına qanına susadılar [Milli Arxiv İdarəsi. Fond 7, siy.7, sax.v. 20].

Tarix isə ən ədalətli hakimdir. Xalq üçün yazılan və xalqa fayda verən sənət heç zaman solmaz. Əsil sənəti tarix də qocalda bilmir. Göründüyü kimi, Yusif Vəzir Çəmənzəminli milli ədəbi dilimizin inkişafında böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

Abdullayeva Ş (1998). Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri /Ş.Abdullayeva. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı

Abdullayeva Ş (1999). Y.V.Çəmənzəminlinin dilçilik görüşləri: filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı: M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti. Bakı,

Abutalıbov R (1998). Vətəndən uzaqda keçən ömürlər. Ədəbiyyat və incəsənət 15 iyul,

Çəmənzəminli Y.V (2004). “Biz kimik?” (məqalələr), (transfoneliterasiya, tərtib, on soz və qeydlərin müəllifi: Ş.Hummətli). Bakı: Nurlan

Çəmənzəminli Y.V (1994). “Mustəqilliyimizi istəyiriksə...” (tərtibci, transliterasiya, muqəddimə və qeydlərin müəllifi: A.Bayramoğlu). Bakı: Gənclik

Cəmənzəminli Y.V (1993). Biz kimik və istədiyimiz nədir? - Cəmənzəminli Y.V. Xarici siyasətimiz, (tərtibci və on sozun muəllifi: T.Huseynoğlu). Bakı: Azərnəşr

Cəmənzəminli Y.V (1977). Əsərləri, 3 cildə, (tərtibci: M.Axundova), 3-cu cild, Bakı: Elm

Cəmənzəminli Y.V. Qulluq və əsirlik – Y.V.Cəmənzəminlinin şəxsi fondu, fond 21, sax.v. 159.

Çəmənzəminli Y.V (2005). Əsərləri. Üç cildə. III cild. Bakı, Avrasiya Press

Çəmənzəminli Y.V (2017): biblioqrafiya /tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva. Bakı,

Çəmənzəminli Y.V Həftə söhbəti: [felyeton] /Sərsəm //Sədayi-həqq.- 1914.- 10, 11 aprel

“*Həyat*” qəzeti. 1993, 13 yanvar

Həsənov R (1967). Azəri ədəbi dilinin inkişafında Y.V.Çəmənzəminlinin rolu. “Gənc müəllim”. 16 may

Qəribli A (2017). ”Azərbaycan dili” anlayışının tarixi. Bakı, ”Elm və təhsil”

Məcidiqızı L (2000). Y.V.Çəmənzəminlinin yeni tapılmış lüğəti. “Ədəbiyyat qəzeti”. 10 noyabr

Məmmədov A (1987). Y.V.Çəmənzəminlinin naməlum əsəri. “Ədəbiyyat və incəsənət” 25 sentyabr

Milli Arxiv İdarəsi. Fond 607, siy.7, s.v. 18

Milli Arxiv İdarəsi. Fond 607, siy.7, sax.v. 19

Milli Arxiv İdarəsi. Fond 7, siy.7, s.v. 20, səh.15

Vəzirov Y (1913). Əcəmilik möhürü və onunla mubarizə. ”İqbal” qəzeti, noyabr

Vəzirov Y (1913). Biz kimik? ”Sədayi-həqq”. 12 mart

Vəzirova L (2003). Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin publisistikası. Bakı

MƏTNŞÜNASLIĞIN METODOLOJİ
ƏSASLARININ İNKİŞAF
İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ÜMUMİ
MƏTNŞÜNASLIQ TERMİNLƏRİ

Novruz Nuriyev

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi işçisi

DEVELOPMENT DIRECTIONS OF
METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF
TEXTUAL CRITICISM AND GENERAL TERMS
OF TEXTOLOGY

Novruz Nuriyev

Researcher of the Institute for the History of Science
of ANAS

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: novruznuriyev90@gmail.com

Pages / səhifələr – 61-65

<p>UOT UDC: 929.</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0003-0892-8041</p> <p>Daxil oldu Received: 10.04.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 21.05.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Dr. Bayram Quliyev</p>	<p>Açar sözlər: metodologiya, mətn tənqidi, elm tarixi, piktoqrafiya</p> <p>Xülasə</p> <p>Məqalədə filologiyanın tərkib hissəsi olan mətnşünaslığın yarandığı gündən etibarən ümumi inkişaf meylləri tədqiq edilmişdir. Yazılı abidələrin quruluşu və məzmunu, eləcə də yazılı vasitələrdən istifadə və müəllifin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi (atribusiya) və onun haqqında bioqrafik məlumatların verilməsi mətnşünaslıqda əsas metodları təşkil edən amillərdəndir. Məqalədə mətn tənqidinin əsas problemlərinə aid tədqiqat istiqamətlərindən də bəhs edilir. Məqalə klassik mətnşünaslıqda mövcud olan metodoloji ənənələr haqqında qısa məlumat vermək və onların müasir mətnşünaslığa təsirini təqdim etmək məqsədi daşıyır.</p> <p>Key words: methodology, textual criticism, history of science, pictography</p> <p>Summary</p> <p>The article examines the general development trends of textual criticism, which is a part of philology, since its inception. The structure and content of written monuments, as well as the use of written means and the identification (attribution) of the author and the provision of biographical information about him are the factors that form the main methods in textology. The article also discusses research areas related to the main problems of textual criticism. The article aims to give a brief overview of the existing methodological traditions in classical textual studies and presents their impact on modern textual criticism.</p> <p>Ключевые слова: методология, текстология, история науки, пиктограмма.</p> <p>Резюме</p> <p>В статье рассматриваются общие тенденции развития текстологии, входящей в состав филологии, с момента ее зарождения. Структура и содержание письменных памятников, а также использование письменных средств и идентификация (атрибуция) автора и предоставление биографических сведений о нем являются факторами, формирующими основные методы в текстологии. В статье также рассматриваются направления исследований, связанные с основными проблемами текстологии. Цель статьи — дать краткий обзор существующих методологических традиций классической текстологии и показать их влияние на современную текстологию.</p>
---	---

Yazının ilk yarandığı dövrlərdən etibarən bu yazını tərtib edən hər bir insan təkcə öz dövründə deyil, sonrakı dövrlərdə də öz fikir və düşüncələrinin, əmr və qərarlarının, ətrafında baş verən hadisələrin məlum olmasını hədəf almaqdadır. Mətnşünaslıq elm olaraq yeni olsa da, mətnşünaslığın əhatə etdiyi sahələr ən qədim dövrlərdən etibarən yazı ilə bərabər müxtəlif məzmununda inkişaf etmişdir. Qədim Qobustan qayaüstü təsvirlərinin oxunuşu ilə orta əsr əlyazmalarının oxunuşu eyni məqsədə - məzmunun aydın olmasına, təsvirin və ya yazının müəllifinin ifadə etmək istədiyi fikir və

düşüncələri bilməyə, bununla yanaşı, həmin dövrün mühitini də öyrənməyə xidmət edir. Mətnşünaslığın qədim dövrlərdən günümüzədək inkişafı daha çox üç istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

Birinci və əsas istiqamət dini inanc və motivlərin geniş xalq kütlələrinə, sonrakı nəsillərə çatdırılmasıdır.

Qədim dini-mifoloji mətnlər, əfsanələr, dini inanclarla bağlı qaydalar Qədim Yunanıstanda, Misirdə, Romada, Hindistanda, Yaxın və Orta Şərqdə, Çində, Amerika və Afrika qitəsinin yerli qəbilələri arasında sayılıb-seçilən şəxslər tərəfindən diktə edilir və qələmə alınır. Bu, qeyd edilən bölgələrdə yazı mədəniyyətinin formalaşmasından irəli gəlirdi. Yazı mədəniyyəti inkişaf etdikcə yazı mətnlərinin tərtibi qaydaları üzrə araşdırmalar da inkişaf edirdi. Bu inkişaf templərinin paralel davam etməsi nəticəsində daş kitabələrdən dəri üzərində yazıyadək əlyazma nüsxələri, daha sonra çap üsulunun meydana gəlməsi ilə yanaşı, yazı vasitələrinin və üslubunun tədqiqi də artan xətt üzrə genişlənməkdə idi.

Səməvi kitabların yazıya alınması, peyğəmbərlərin və onların davamçılarının gətirdikləri ilahi qaynaqlı doqmaların məzmununu aydınlaşdırmaq üçün mətnşünaslığın müəyyən metodlarından istifadə edilməkdədir. Məsələn olaraq, yəhudiliyin müqəddəs kitabının adı olan "Tövrat" Musa peyğəmbərə vəhy olunan müqəddəs qanun və qaydaların adı olaraq istifadə olunduğu kimi, Tanah (Əhdi-Ətiq), Mişna, Talmud və ravvinlərə aid bütün əsərlər üçün də istifadə olunur. "Tövrat" məfhumu təkcə müqəddəs vəhylərin adı olaraq istifadə olunduğu zaman yalnız Əhdi-Ətiqin ilk beş kitabını ifadə edir. Tövratin bükülü vərəqlər halındakı əlyazması Sefer Torah, kitab şəklindəki nüsxəsi isə Humaş Torah adlanır. Humaş nüsxəsində həftərə adlanan əlavələr yer alır və hər iki əlyazma nüsxəsi beş kitabdan ibarətdir. Bunlar Bereşit, Şemot, Vayiqra, Bemidbar və Divarim adlanır. Bu kitablar arasında üslub birliyi yoxdur. Sefer Torahın

yazıya alınması zamanı xəttatlar və yazı üslubu xüsusi olaraq seçilir, yazı vasitələri isə "koşer" qaydalarına uyğun həyata keçirilir. Bu qaydalara uyğun hazırlanmış heyvan dərisi, qara mürəkkəb və qarğı istifadə olunmadığı təqdirdə Sefer Torah etibarsız hesab olunur. Tövratin yazılması ilə bağlı qaydalar Babil Talmuduna sonradan əlavə edilmiş Soferim və Sefer Torah hissələrində ayrıca qeyd olunmaqdadır. Buradan göründüyü kimi mətnin yazılış şəkli və üslubu ilə bağlı qaydalar elə səməvi kitabın öz nüsxələrində yer almaqdadır [Encyclopedia Britannica, Torah].

İslam dini yaranaraq, inkişaf etdiyi zaman qarşıda duran ən vacib məsələlərdən biri Məhəmməd Peyğəmbərə gələn vəhylərin kitab halına salınması idi. Peyğəmbərin sağlığında ikən toplanan vəhylər ayə və surələr şəklində "Qurani-Kərim" adlandırığımız müqəddəs kitab şəklinə salınmışdı. Qurani-Kərimin özündə vəhy olaraq gələn bu ayələrin qiyamətə qədər qorunacağı və təhrif oluna bilməyəcəyi ilə bağlı ayə yer almaqdadır. Lakin Qurani-Kərimdə yer alan və İslamın təməlini təşkil edən müəyyən hökm və qaydalar vardır ki, onların Peyğəmbər tərəfindən mütləq izahı və gələcək bəşəriyyətə çatdırılması üçün praktiki nümayiş olunması vacib idi. Peyğəmbərin sağlığında ikən və vəfatından sonra bu praktikanın gələcək nəsillərə çatdırılması üçün hədis anlayışı meydana gəldi. Peyğəmbərin davranışları, bu və ya digər hökmlə bağlı verdiyi tövsiyə və əmrlər bəzən təhrif olunur və müəyyən təəssübkeşlik səbəbləri ilə saxta hədislər meydana gəlirdi. Bunun üçün ulumul-hədis adlanan elm sahəsi meydana gəlmişdi. Hədis elmi iki əsas hissəyə - rivayətul-hədis və dirayətul-hədis qismlərinə bölünürdü ki, burda erkən dövr hədis alimlərindən etibarən hədislərin sənəd bölümü, yəni hədisi bir-birinə

ötürən şəxslərin etibarlılıq və ədalət səviyyəsi, həmçinin, mətn bölümü, yəni mətnin məzmununun Allah Rəsulunun kəlamına uyğun olub-olmadığı araşdırılırdı. Mətnşünaslıq elminin müəyyən metodları məhz İslam hədis elmləri vasitəsilə meydana gəlmiş və günümüzdə də tətbiq olunmaqdadır. Hədisin mətnini araşdırarkən təkcə Peyğəmbərin deyil, səhabələrin, onlardan sonra gələn nəsillərin də hədisi rəvayət etmə üslubu dirayətul-hədis tərəfindən araşdırılır. İslam dini nöqtəyi-nəzərindən dirayətul-hədis elmini məhz ilk mətnşünaslıq elmlərindən biri olaraq adlandırmaq mümkündür. Məhz dirayətul-hədisdən fiqhul-hədis, qaribul-hədis, ixtilaful-hədis və digər sahələr meydana gəlmişdi ki, bu sahələrin hər biri mətnin məzmununu, yazı üslubunu, mətndəki arxaik və ümumişlək olmayan sözləri araşdırmaq baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi. [Rohai B., Hadzrullathfi S., Omar S, 2017: 262-273]

İkinci əsas istiqamət tarixi hadisələrin, elmi məlumatların və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin qələmə alınması idi. Tarixi kitabların yazı metodologiyası müxtəlif səbəblərdən dolayı fərqli dövrlərdə müxtəlif üsullarla inkişaf edirdi. Lakin üsulların çoxalmasına baxmayaraq, hər zaman hansısa bir yazı mədəniyyətində vahid ortaq yazı metodları mövcud olmuşdur. Məsələn, İslam alimlərinin qələmə aldıkları tarixi əsərlərdə müəyyən ortaq üslub mövcud idi. Əsərin müqəddiməsi, fihristi (mündəricatı), gedişatı, sonluğu, müəllifin avtobioqrafik məlumatları təxminən oxşar formada tərtib olunurdu. Əksər hallarda əsəri qələmə alan xəttatın yazı üslubu burada önəmli rola malikdir. İslam alimləri tərəfindən tərtib olunan əsərlər məzmunundan asılı olmayaraq, yazı ədəbinə uyğun bir şəkildə, Allaha, Onun peyğəmbərinə və övlialara həmd və salamlarla başlayır. Bu zaman Allahın İsmi-Şərifləri, Qurani-Kərimdən ayələr, kitabın fəsillərinin və ya bölümlərin adları bir qayda olaraq fərqli rəngdə yazılmalı idi. Təbii ki, burada yazı

vasitələrinin əlçatan olması da mühüm rol oynayır. Elmi əsərlərlə yanaşı, müxtəlif şeir növləri forma və məzmununa görə, həmçinin, xəttatın peşəkarlığına və zövqünə uyğun olaraq qələmə alınır. Piktografik yazı növlərinin inkişafı müxtəlif cəmiyyət və mədəniyyətlərdə müxtəlif cür baş verirdi. Məsələn, Latın əlifbasının təsiri ilə Avropada uzun müddət piktoqrafik yazı latın qrafikasından təsirlənərək, qələmə alınmışdır. Minuskulların yaranması və inkişafı (Yunan minuskulu, Karolinq minuskulu və s.) yazı qaydalarına birbaşa təsir göstərmişdi. Yaxud, İslam dinində canlı varlıqların təsvirinə olan birmənalı neqativ münasibət xəttatlıq sənətinin inkişafına və piktoqrafik yazının daha gözəl forma almasına, bədii sənət növünə çevrilməsinə təkan vermişdi.

Üçüncü əsas istiqamət qanunların yazıya alınması idi. Misal olaraq, Babil hökmdarı Hammurapinin qanunları sət daş üzərində həkk olunmuşdu. Burada istifadə olunan qədim dil üslubuna həmin dövrə aid bir sıra kitabələrdə rast gəlmək mümkündür. Qanunların gələcək nəsillərə çatması və dövlət idarəetməsində tətbiq olunması üçün müxtəlif alət və vasitələrdən istifadə olunurdu. Bütün bunlar həmin dövrün idarəçilik formalarını tədqiq etməklə yanaşı, qədim sivilizasiyaların mədəni inkişaf səviyyəsini də öyrənməyə imkan verir. Bu qanunların tərtibi və istifadəsində unikal hadisələrə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Çingiz xanın qanunları (Böyük Yasa) orijinal mətn formasında günümüzədək gəlib çatmamışdır. Bu qanunları araşdıran tarixçilər belə qənaətə gəlməkdədirlər ki, Çingiz xanın sağlığında bu qanunlar yazıya köçürülməmiş, şifahi olaraq bəyan edilmişdir. Bu qanunların Ugede xanın hakimiyyəti dövründə yazıya alındığı və Fəzlullah Rəşidəddin, həmçinin, əl-Məkrizi tərəfindən subyektiv yanaşmalarla əsərlərinə daxil etdikləri ehtimal olunur. Bu qanunlar XVII əsrdə qəbul edilmiş oyrat-monqol Böyük Çöl qanunun (İki Saadcin Biçik) özəyini təşkil

etmişdi. Bu qanunların da orijinal mətni günümüzədək gəlib çatmamışdır. Bu qanunlar orijinal mətnə sahib olmadıqları üçün digər əsərlər içərisində tədqiq edilməkdədir və Monqol feodal quruluşu ilə bağlı məlumatların yad məzmunlu əlavələrlə əldə edilməsinə səbəb olmaqdadır [Санчилов В. П., 2000: 15-19].

Mətnşünaslıqla bağlı problemlər üç əsas istiqamətdə tədqiq olunur: Əsərlərin müəllifinin və mətnin orijinallığının müəyyənəşdirilməsi (atribusiya); əlyazmaların tərtibi qaydalarının və məzmununun növünə, dövrünə, mədəni mənsubiyyətinə görə araşdırılması; mətnin arxetipliyinin müəyyənəşdirilməsi.

Əsərlərin müəllifinin və mətnin orijinallığının müəyyənəşdirilməsi zamanı plagiat, saxta ədəbi materiallar və mistifikasiya, həmçinin, mətnin rekonstruksiyası zamanı orijinallığının qorunma səviyyəsi araşdırılır. Mətnşünas üçün bu araşdırma zamanı əsas qaynaqlardan birini avtoqraf təşkil edir. Bu zaman mətnin tamamının müəllifin öz xəttilə tərtib olunması və yaxud sadəcə hədiyyə avtoqrafın qeyd edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sonuncu inskript adlanır və zamanla avtoqraf anlayışının dəyişilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Orta əsrlər dövründən fərqli olaraq, Yeni çağdan etibarən görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin müxtəlif kitablar, hədiyyəlik əşyalar və s. üzərində imza atması anlayışı da avtoqraf adlanmağa başlamışdır. Bu zaman müəyyən bir problem ortaya çıxır; artıq əlyazma və ya kitabın məzmunu və mövzusu ikinci plana keçir, əlyazmanın orijinallığı daha dəqiq araşdırılmağa başlanılır. Tarixi sənədlər, memuarlar, elçilərin məktubları, görkəmli şəxslərin məktubları əsasən elmi məqsədlərlə toplansa da, burada kolleksiya psixologiyası artıq əsas rol oynayır. Görkəmli şəxslərin dəst-xəttini və əl yazısını nəyin bahasına olursa olsun əldə etməyə çalışan zəngin kolleksionerlərin meydana gəlməsi

mətnşünaslıq elmində növbəti bir mərhələnin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəlki dövrlərdə subyektiv və obyektiv səbəblərdən – dini inanclar, prinsipial fəlsəfi-ideoloji mövqe və ya düşüncə tərzinin fərqli olması səbəbindən məzmun etibarilə saxtalaşdırılan orijinal mətnlər artıq maddi və ictimai-siyasi dividentlər əldə etmək üçün saxtalaşdırılmağa başladı ki, bu da plagiatın sürətlə yayılmasına şərait yaratdı. Burada mühüm bir məsələni qarışdırmamaq vacibdir; orijinal mətnin yox olma təhlükəsi səbəbilə üzünün köçürülməsi, qrafik originalın olduğu kimi tərtib olunması artıq plagiat hesab oluna bilməz və faksimile anlayışı ilə ifadə olunur [Текстология, 2001:].

Əlyazmaların tərtibi qaydalarının və məzmununun növünə, dövrünə, mədəni mənsubiyyətinə görə araşdırılması mətnşünaslığın əsas problemlərindən biridir. Əlyazmalar növünə və tərtib vasitələrinə görə bir neçə qismə ayrılır: növünə görə elmi əlyazmalar, bədii əlyazmalar, bioqrafik əlyazmalar, dini əlyazmalar, bestiariyalar və s., quruluşuna və yazı vasitələrinə görə isə (piktoqrafik nöqtəyi-nəzərdən) illüminasiyalı əlyazmalar (rəngli təsvirlərlə, miniatür və ornamentlərlə bəzədilmiş əlyazmalar), palimpsestlər (təkrar istifadə olunmuş perqamentlər), papiruslar, mum kitabələr, çap əsərləri və s. anlayışlarla zəngindir. Dövrünə görə əlyazmalar tarixin gedişatına uyğun olaraq təsnifatlandırılmaqdadır. Bu, həm ümumi tarixi dövrü (məsələn, qədim dövr əlyazmaları, erkən orta əsrlər dövrü əlyazmaları və s.), həm də hansısa lokal dövrü əhatə edə bilər (XIV əsr Çin horizontal qatlama təsvirləri, III əsr İncil - Oksirinx papirusu, Çester Bitti papirusları və s.). Mədəni mənsubiyyətinə görə əlyazmalar – sivilizasiyaların yaranması və inkişafından dolayı, həmin sivilizasiyanın yerləşdiyi coğrafi mövqeyə görə adlandırılmaqdadır. Misal olaraq, Qahirə henizası, Çakos qanunu və s. əlyazma nüsxələrini əhatə edən Misir əlyazmaları müəyyən mədəniyyətin

əlamətlərini özündə birləşdirməkdədir. [L'Évangile de Judas, 2006:]

Mətnşünaslığın əsas istiqamətlərindən biri də mətnin arxetipliyinin müəyyənləşdirilməsidir. Arxetip yazılı abidənin ən qədim və ilkin nüsxəsi olub, digər nüsxələrin törədiyi əsas mətn hesab olunur. Adətən arxetiplər naməlum müəlliflər və yazarlar (xəttatlar) tərəfindən qələmə alınır. Dünyada bir çox mətnşünaslıq məktəbləri hər hansı əsərin arxetipini bərpa etməyi birinci hədəf olaraq görürlər. Filologiyada arxetip anlayışı təbii və bəsit anlaşılan bir məfhum olduğu qədər də mürəkkəb və qarışıqdır. Belə ki, mətnin orijinallığını və ilkin qaynağını

araşdırarkən protoqrafla arxetip fərqli və ya uyğun ola bilərlər. Arxetip məzmununa görə öz mətni surətlərindən daha fərqli olduğu halda, protoqraf digər əlyazmaları ilə daha oxşar məzmunu sahibdir.

Ümumilikdə mətnşünaslıq elminin mətnə, məzmunu, müəllifə aid metodları hər yazılı abidə növünə görə fərqlənir. Yazı üslubu, yazı vasitələri, müəllifin həyat və yaradıcılığı və ya ümumiyyətlə müəllifin olmaması və bilinməməsi metodologiyayı fərqli edən və genişləndirən amillərdir. Bu metodların tətbiqi bilavasitə mətnşünasdan və tədqiq olunan yazıdan asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

Encyclopedia Britannica, Torah, by the Editor of Encyclopedia Britannica Adam Augustyn. <https://www.britannica.com/topic/Torah>

L'Évangile de Judas (2006), Traduction intégrale et commentaires des professeurs, fr. Rodolphe Kasser, eng. Marvin Meyer ger. Gregor Wurst. — Flammarion

Rohai B., Hadzrullathfi S., Omar S (2017), Consolidation of Ulum al-Hadith to the Society, International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, October, Vol. 7, No. 10, pp.262-273

Санчиров В. П (2000). Историческое значение Джунгарского съезда монгольских и ойратских князей 1640 г. // Вестник КИГИ РАН. — Элиста: Изд-во КИГИ РАН, № 2.

Текстология (2001) // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. — Институт научной информации по общественным наукам РАН: Интелвак, Стб. 1064—1066 — 1596 с.

**BİLİMSEL-SOYSOLOJİK BULGULAR
İŞİĞİNDA ÇİN İMPARATORLUK
GELENEĞİ İLE OSMANLI
İMPARATORLUK GELENEĞİ**

**THE DIFFERENCES OF THE CHINESE
IMPERIAL TRADITION AND THE OTTOMAN
EMPIRE TRADITION**

Babek Muharremov

Babaek Muharramov

*Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
fakültesi, Sosyoloji bölümü, yüksek lisan
öğrencisi*

*Bartın University, Faculty of Graduate Education
Institute, Department of Sociology, graduate
student*

Bartın, Turkey / Bartın, Türkiye

e-mail: maherremovbabek@gmail.com

Pages / səhifələr – 66-72

**UOT
UDC: 94.**

**ORKID İD
ORCID ID:
0000-0003-0984-5651**

**Daxil oldu
Received: 01.05.2022**

**Qəbul olundu
Accepted: 22.05.2022**

**Redaktə etdi
Edited by
Dr. Bayram Quliyev**

Keywords: Chinese Empire, Confucianism, Civilization, Ottoman Empire, Sultan, society, state, center-periphery relations

Summary

The main purpose of this study is to compare the imperial office in the Chinese Empire, one of the oldest civilizations in history, with the imperial office in the Ottoman Empire, which ruled for six centuries in history. In both societies, the monarch or the Emperor has an important position. However, there is a different understanding of empire in both civilizations. In the article, firstly, the position of the ruler in the Chinese and Ottoman Empires will be examined. Then, how these authorities are seen by the state, society and the subjects of the ruler will be analyzed. Then, it will be tried to reach a conclusion by comparing the qualifications of the rulership in the two societies.

Anahtar Kelimeler: Çin İmparatorluğu, Konfüçyanizm, Uygarlık, Osmanlı İmparatorluğu, Padişah, toplum, devlet, merkez-çevre ilişkileri

Özet

Bu çalışmanın temel amacı tarihin en eski medeniyetlerinden biri olan Çin İmparatorluğu'nda imparatorluk makamıyla, tarihte altı yüzyıl hüküm sürmüş Osmanlı İmparatorluğu'nda olan imparatorluk makamının birer karşılaştırmasıdır. Her iki toplumda hükümdar veya İmparator önemli bir konumdadır. Ancak her iki uygarlıkta birbirinden farklı bir imparatorluk anlayışı mevcuttur. Makalede öncelikli olarak Çin ve Osmanlı İmparatorluklarında hükümdarın makamı ele alınarak incelenecek. Ardından bu makamların devlet, toplum ve hükümdarın tebaası tarafından nasıl görüldüğü analiz edilecektir. Ardından iki toplumdaki hükümdarlığın nitelikleri karşılaştırılarak bir sonuca varılmaya çalışılacaktır.

Açar sözlər: Çin İmperiyası, Konfutsiçilik, Sivilizasiya, Osmanlı İmperiyası, Sultan, cəmiyyət, dövlət, mərkəz-çevrə münasibətləri

Xülasə

Bu araşdırmanın əsas məqsədi tarixin ən qədim sivilizasiyalarından biri olan Çin İmperiyasındakı imperator idarəsini tarixdə altı əsr hökm sürən Osmanlı İmperatorluğundakı imperatorluq idarəsi ilə müqayisəli təhlil etməkdir. Hər iki cəmiyyətdə monarx və ya imperator mühüm mövqeyə malikdir. Bununla belə, hər iki sivilizasiyada imperiya anlayışı fərqlidir. Məqalədə ilk olaraq Çin və Osmanlı İmperiyalarında hökmdarın mövqeyi araşdırılacaq. Daha sonra bu səlahiyyətlərin dövlət, cəmiyyət və hökmdarın təbəələri tərəfindən necə görüldüyü təhlil ediləcək. Daha sonra iki cəmiyyətdə hökmdarlığın xüsusiyyətlərini müqayisə edərək bir nəticəyə gəlməyə çalışılacaqdır.

Giriş

İnsanlık tarihine kültürel, sosyal, siyasal olarak katkı sunan birçok uygarlık olmuştur. Bu uygarlıklara Mezopotamya, Mısır, Hindistan, Çin, Antik Yunanistan, Roma, Arap Hilafeti, Osmanlı İmparatorluğu'nu örnek gösterebiliriz. Bu uygarlıkların her biri bilimsel, felsefi, siyasal, toplumsal, olarak insanlık tarihine önemli katkılarda bulunmuştur.

Antik uygarlıklardan biri olan Çin'e baktığımızda; bilim, sanat ve devlet geleneğinin gelişmesi açısından oldukça önemli bir medeniyet olduğunu görmekteyiz (UNAT, Y. / TOPDEMİR, H.G.2015, ÇAKAN, V. 2017). Çin M.Ö. 2400 yılında kurulan ilk devleti Xin Hanedanlığından başlayarak, oldukça farklı bir devlet geleneğine sahip olmuştur. Bu devlet geleneğinde İmparatorun yeri oldukça önemlidir. İmparator Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak görülür. Halk ise İmparatora saygıyla itaat etmek durumundadır. Çin imparatorluk geleneğinin beslendiği kaynaklar, Çin mitolojisi ve konfüçyanizm gibi felsefi disiplinlerdir (TÜRKER, N.K. 2007).

Ortaçağda Osmanlı İmparatorluğu kendi zengin kültürüyle Doğu ve İslam coğrafyasının gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. 1299 yılında Osman Gazi tarafından kurulan Osmanlı'nın kendine özgü devlet geleneği olmuştur. (KODAMAN, B. 2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda padişah yönetme yetkisini Allah'tan aldığı düşünülür. Allah'tan yönetme görevini alan Padişah'ın mutlak hâkimiyeti ve yönetme yetkisi tebaası tarafından tereddütsüz bir şekilde kabul edilir. (GÜNAY, Ü. 2003). Osmanlı İmparatorluk geleneğinin beslendiği kaynaklara baktığımızda, bunların önemli ölçüde töre, dini ve geleneksel öğeler olduğunu görmekteyiz. (ERDOĞAN, E. 2006).

Bu çalışmada Çin ve Osmanlı İmparatorluk geleneklerinin özellikleri detaylı şekilde açıklanacak. Sonrasında bu iki imparatorluğun gelenekleri arasında olan farklılıklar karşılaştırılacaktır.

Bir Uygarlık Olarak Çin

Tarihe baktığımızda insanlığın bilimsel, kültürel, siyasi, toplumsal vb. gibi konularda gelişmesine katkı gösteren farklı uygarlıklar olmuştur. Mezopotamya, Mısır, Hindistan, Çin, Antik Yunanistan gibi uygarlıklar insanlık tarihinin gelişmesine önemli katkılar yapmıştır. (UNAT, Y. / TOPDEMİR, H.G.2015) Bu uygarlıklar içinde Çin uygarlığının önemli bir yeri vardır. Çin Uygarlığı, Hindistan'dan ve Orta Asya'dan Çin'e göç edenlerle, Çin'in yerli halkı tarafından oluşturulmuştur. Çin'de ilk devlet M.Ö. 2400 yıllarında ortaya çıkmıştır. Çin'de kurulan ilk hanedanlık, Xin Hanedanlığı'dır. Bununla ilgili herhangi bir yazılı belge veya kaynak elimizde olmasa da, bu yarı efsanevi olan hanedanlığın, kurulan ilk hanedanlık olması tarihçilerin üzerinde antant kaldığı bir konudur. Yazılı belgelerde olan ve varlığı tam olarak ispatlanan ilk hanedanlık Şang Hanedanlığı'dır. M.Ö. 1600 – M.Ö. 1027 yıllarında varlığını sürdürmüş Şang Hanedanlığı, Sarı Nehir Deltası etrafında var olmuştur. İlk Çin yazılarına bu dönemde bronz kaplar üzerinde rastlanmıştır. Şang Hanedanlığı yıkıldıktan sonra yerine Zhou Hanedanlığı geçmiştir. Bu hanedanlıklarda kral gücünü dini konumdan alır. Bu devletler teokratik Tunç Çağı devletleridir. Daha sonra küçük prenslikler şeklinde Çin bölünmeye başladı. Bu dönem M.Ö. 700 yıllarına tekabül etmekte. Tarihe bu zaman aralıkları "İlkbahar ve Sonbahar" dönemi olarak geçmiştir. Ardından M.Ö. 400 yıllarında "Savaşan Devletler" dönemi gelir. Demir Çağı'na tesadüf eden bu dönemde toplum tarafından

yaygın olarak demir kullanılmaya başlanır (ÇAKAN, V. 2017). Konfüçyüsçü ve Taocu akım bu devirde ortaya çıkar. Bu dönemlerden sonra Cumhuriyet dönemine kadar imparatorluk dönemi olmuştur (ÖZMEN, İ. 2017).

Çin bilginin ve bilimin ilerlemesinde de tarihte önemli bir yere sahiptir. Çin’de barut, pusula, matbaa, ipek dokumacılık, porselen, kâğıt yapımı ortaya çıkmıştır. Birçok bilim alanında önemli keşifler Çin’de yapılmıştır. Astronomi, Cebir ve tıp gibi alanlarda büyük başarılar elde etmişlerdir (UNAT, Y. / TOPDEMİR, H.G. 2015).

Çin’de Felsefi Düşünce Akımları / Konfüçyanizm Disiplininde Hükümdarın ve Toplumun Yeri

Çin’in önemli felsefi düşünce disiplini olan konfüçyanizm’in kurucusu Konfüçyüs’tür. Konfüçyüs dönemi itibariyle önemli bir bilgin ve sosyal filozoftur. Konfüçyüs politika, eğitim ve ahlak üzerine önemli çalışmalar yapmıştır. Ahlakın önemli olduğunu ve ahlakın temelinde insanlar tarafından uyulması gereken en önemli ilkeler insan sevgisi, törelere uyulması ve örnek bir evlat olunmasıdır. Diğer felsefi disiplinlerden farklı olarak konfüçyanizm merkeze sevgiyi koyar. İnsan önce kendisini sevmeli, sonra ailesini, sonra diğer insanları. Konfüçyanizm ekolü ideal insan ve ideal toplum düzeni yaratma çabasıdır. Ailede baba-oğul ilişkisine konfüçyanizm perspektifinden bakıldığında, baba oğlunu korumalı ve kollamalı, oğul ise babasına saygı göstermelidir. Toplumla hükümdar arasında da bu şekilde bir ilişki olması gerekmektedir. Hükümdar toplumda yaşayan insanları korumak ve haklarını gözetmekle yükümlüdür. Halksa Hükümdara saygıyla karşılık vermek durumundadır (TÜRKER, N.K. 2007). Deyim yerindeyse Konfüçyüs tümevarımsal bir yöntem kullanarak ilk önce baba ve oğul arasında olan ilişkinin nasıl olması gerektiğini betimler ve sonra da bunu toplum ve yönetici

sınıf arasında olan ilişkiye uygulayarak Hükümdarın yerini ve önemini vurgular. Konfüçyanizm öğretisine göre herkes kendisine yakışanı yapmalı, yani bulunduğu mevki kullanmamalıdır. Sadece böyle olduğu takdirde bir ülke insanların yaşayabileceği bir yer haline gelir. Konfüçyüs’ün felsefesinde insan doğuştan iyidir. Kötü insanlarsa eğitim almadıkları ve yeterli derecede eğitilmelikleri için kötülüğe yönelirler (TÜRKER, N. K. 2007)

Çin’de İmparatorun unvanı “Tanrının Oğlu ”dur. İmparator unvanından da görüldüğü gibi kutsal bir kişidir. Toplum, hükümdarın tebaası İmparatora kutsallık atfeder ve özel bir saygı gösterirlerdi. Konfüçyüs’ün derlediği kitaplara bakıldığında, kitabın içinde geçen cümlelerde farklı anlamların olduğu görülmektedir. Kitaptan örnek göstermek gerekirse, “Yöneticiler rüzgâra, otlar halka benzer.” Bu ifadenin anlamı toplumda yaşayan insanlar İmparatorun önünde eğilmelidir. Ayrıca insanlar hükümdarın dediği her şeyi yapmalıdır. Bir diğer ifadeye bakarsak, Rüzgârın esiş yönü, otların yatış yönünü belirler. Burada kastedilen İmparator ne kadar erdemli olursa, halkta erdemli olur. Yani bu ifadelerden anlayacağımız halkın eğitimi, öğrenmesi ve hatta erdemli olması bile, hükümdardan bağımsız değildir.

Konfüçyüs’e göre eğer hükümdar halka, tebaasına karşı iyi davranmıyorsa “Gökten aldığı yetkiyi” kötüye kullanıyorsa, bu yetkisini kaybedebilir. Çünkü Göklerin verdiği yetkiye, yine gökler geri alır. Ancak hükümdar halka iyi davranıyorsa ve onların sorunlarıyla alakadar oluyorsa “Gökten aldığı yetkiyi” iyiye kullanıyor demektir. Böyle bir hükümdara itaat edilmeli ve saygı duyulmalıdır. Çünkü iyi bir hükümdara yönetme yetkisini göklerin verdiği yaptıklarına bakılarak anlaşılabilir. Ve hiç kimse göklerin yetki verdiği kişiye saygısızlık etmemeli ve

ona koşulsuz itaat etmelidir (CEYLAN, F. 2020).

Konfüçyanizm’de sadakat çok önemli bir yere sahiptir. Kişi önce ailesine sadık olmalıdır. Halk ise hükümdara karşı sadakatli davranmalıdır. Konfüçyüs her ne kadar karşılıklı sevgi, saygı ve hoşgöründen bahsetse de Hükümdarı halktan ayırarak özel bir yere koyar. Çünkü iyi davranışlar sergileyen hükümdar “Gökten aldığı yetkiyle” bunu yapar. Çin’in önemli düşünce akımlarından biri olan konfüçyanizm disiplinde de hükümdarın yeri özel olarak belirtilmiştir (TÜRKER, N. K. 2007).

Çin İmparatorluk Geleneğinde İmparatorun Yeri

Çin’in mitolojilerinde de, felsefi disiplinlerinde de hükümdarın yeri önemli ve saygıya layık bir mevkidir. Toplum koşulsuz olarak İmparatora itaat etmeli ve saygı göstermelidir. İmparator Tanrının yeryüzündeki temsilcisidir. Kimse ondan daha iyi, daha dürüst, daha erdemli olamaz.

Çin’in dini, mitolojik düşünüş biçimlerinde yer-gök ayrımı önemli bir yerdedir. Bu ikilik felsefi birer aksiyom olan yin-yang’a dayanır. Yani dünyevi olanla ilahi olanın bir sentezi diyebiliriz. Yin-yang aksiyomunda yin – yer olarak ele alınır ve mekânı simgeler, yani dünyevidir. Yang ise gök olarak ele alınır ve zamanı temsil eder. Yang ise doğaüstüdür. Aksiyomda Yin kesin olarak dünyeviliği simgelediği belirtilirken, yang’ın kesin olarak neyi belirttiği açıklanmamıştır. Ancak daha üst ve dünyevi değil ilahi olması üzerinde araştırmacılar antant kalmıştır. Zaten Çin mitolojisi ve hatta tarihsel kayıtlara bakılırsa da anlamının o kadarda belirlenemez olmadı görülecektir (KIRİLEN, G. 2012).

Çin düşünce geleneğinde İmparator “Göğün oğlu” unvanını taşır. “Göğün Oğlu” Yer ve Gök arasında Gök’ün isteklerini uygulayabilecek kudrette olan tek kişidir. Gök,

Yer ve insanı birbirine bağlayan yegâne kişi hükümdardır. Çünkü hükümdar “Göğün Oğlu” olarak doğaüstü güçleri olan ve “Yer, Gök, insan” arasındaki ilişkiyi sağlayabilecek, aynı zamanda Gök’ün istekleri çerçevesinde toplumu yönetebilecek kişidir. Yer ve Gök arasında hiyerarşik bir yaşam düzeni vardır. Yer ve Gök’ün tam merkezinde olan tek kişiye hükümdardır. Çin’de yeni tahta çıkan bir hükümdar Gök’ten yetki alır. Zhou, Xia ve Shang hanedanlıkları zamanı bu özelliklerin hükümdarda en belirgin şekilde öne çıkardı. Göklerden yetki almış hükümdar insanların hayatlarına müdahale edebilir, tabiatta baş veren değişiklikleri yönetebilir bir kudrete sahiptir. Yeryüzüne her şeyi Göklerin yetkisiyle hükümdar bahşeder.

Sonuç olarak baktığımızda Çin’de hükümdar olağanüstü güçlerle donatılmış bir kişidir. Toplum kayıtsız, şartsız hükümdara itaat etmek ve saygı duymak zorundadır. Doğal afetleri, toplumsal olayları, siyasi olayları vb. bunun gibi dünyevi her şeyin gidişatını belirleme kudreti Gökler tarafından sadece hükümdara verilmiştir (KIRİLEN, G. 2012, TÜRKER, N. K. 2007).

Siyasi ve Toplumsal Perspektiften Osmanlı İmparatorluğu’nda Padişah’ın Yeri

Osmanlı İmparatorluğu 1299 yılında Osman Gazi tarafından kurulan ve 600 yıl büyük bir imparatorluk olarak tarihe adını yazdırmış bir Türk devletidir (KODAMAN, B. 2007). Osmanlı’da devlet yapısına baktığımızda merkezîyetçi bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Osmanlı devleti mutlak idare ve merkezîyetçi bir yönetim biçimiyle idare olunun, tebaanın hükümdara tam bir bağlılığının bulunduğu ve en üst makamda karar verici olarak hükümdarın görüldüğü bir devlet ve toplumsal yönetim yapısına sahipti. Ülkeyi yönetme ve egemenlik hakkını hükümdar elinde bulundururdu. Hükümdarın emirleri kanun hükmündeydi. Ancak hükümdar keyfi olarak değil, İslam kanunlarını ve töreleri göz önünde

bulundurarak devleti yönetirdi. Osmanlı'da hükümdar önemli konularda devlet adamlarının da fikirlerini alırdı. Ancak son karar yine hükümdarıydı (ERDOĞAN, E. 2006). 1299-1918 yılları arasında hüküm sürmüş Osmanlı devleti, her zaman Osmanlı soyundan gelen yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Var olduğu dönemde Osmanlı soyundan gelenlerin hâkimiyeti sıkıntılı bir duruma girmiş olduğu nadir zamanlarda bile, mutlak hâkimiyet Padişah'ın elinde olmuştur. Osmanlı devletinin merkez yönetim biçimi Padişah'ın otoritesini sarsmayacak şekilde oluşturulmuştur. Hatta Padişah'ın eşlerinin seçiminde de, bu merkez otoritenin sarsılmamasına özen gösterilmiştir (KAZANCI, M. 2013, KODAMAN, B. 2007).

Her devletin farklı ideolojisi olduğu gibi Osmanlı'nın da kendine özgü ideolojisi vardır. Osmanlı devletinin temel ideolojisine göre Padişah Tanrı tarafından görevlendirilmiş bir kişidir. Padişah'ın görevi toplumda olan farklı sınıfları bir arada tutmak ve onları yönetmektir. Osmanlı'nın hiyerarşik devlet yapısı sistemine baktığımızda, en üstte Padişah vardır. Padişah'tan sonra Sadrazam vardır. Mutlak yetkilere sahip olan Sadrazam Padişah'ın devlet adamları ve kurumlarıyla olan ilişkisini sağlar ve deyim yerindeyse Padişah'ın devleti temsil eden yüzünü simgeler. Sadrazamdan sonra Şeyhülislamlık makamını gelmektedir. Şeyhülislam devlette ve toplumda olan dini işlerle uğraşır, dini fetvalar verir. Şeyhülislam ise Padişah'ın dini yönden tebaasıyla ilişkisini kurar ve deyim yerindeyse Padişah'ın dini tarafını simgeler. Başka devletlerden farklı olarak Osmanlı devletinde hem Padişah, hem de hiyerarşik yapıda olan diğer devlet adamları gelenek-görenek, kurallara sıkı sıkıya bağlı kalmış ve bu doğrultuda devleti idare etmişlerdir. Osmanlı devletinde Padişah bile haftanın bazı günleri özel danışmanlarıyla birlikte çalışmalar yapmış, töreleri, kuralları ve Padişah vasıflarını ciddi bir biçimde

incelemiştir. Osmanlı Padişah'ları geleneklere, töreye, İslam kurallarına ciddi anlamda sadık kalarak devleti ve toplumu yönetmişlerdir (GÖKÜŞ, M. 2010).

Osmanlı'da temel yönetim sistemini şekillendiren, tüm yetkilerin mutlak sahibi olan ve bu egemen yönetim yetkisini Allah'tan alan Padişah'tır. Osmanlı devletinde yöneten ve yönetilen ilişkisine bakarsak, Allah'tan yönetme görevini alan Padişah'ın mutlak hâkimiyeti ve yönetme yetkisi tebaası tarafından tereddütsüz bir şekilde kabul edilir. Osmanlı devletinde belirleyici tek kişi padişah'tır. Bu açıdan bakıldığında, yönetilenin toplumda belirleyici olması tamamen imkânsız bir durumdadır. Osmanlı devlet yapısında Padişah'ın belirleyici olmasının tereddütsüz kabulünün arkasında yatan sebep, Padişah'ın bu yetkiyi Allah'tan almasıdır. Bu sebepten de hükümdar ile tebaası arasında olan ilişki tek taraflı şekilde sadece Padişah tarafından belirlenir. Osmanlı devletinde Padişah Allah'ın iradesini temsil eder. Padişah toplumdaki herkesin ortak çıkarını gözeten, herkesin iyiliğini düşünen, toplumsal düzeni sağlayan ve bunları Allah'tan aldığı yetkiyle yapan kişidir. Bu yüzden de Padişah'ın emrine itaatsizlik etmek veya herhangi bir konuda ona karşı çıkmak, Allah'a itaatsizlik etmek ve Allah'a karşı çıkmak olarak görülür. Toplumsal düzenin bu şekilde bir otoritenin etrafında şekillenmesinin sonucunda tebaanın Padişah'a başkaldırması veya karşı çıkması durumları tamamen ortadan kalkmıştır (GÜNAY, Ü. 2003).

Osmanlı devletinde her ne kadar tebaanın Padişah'a karşı itaat, saygı vb. gibi yükümlülükleri olsa da, Padişah'ın da tebaaya karşı sorumlulukları vardır. Padişah için tebaası Allah tarafından ona emanet edilmiştir. Padişah her koşulda tebaasını korumalı, kollamalı, onlara merhametli, adil davranmalı ve onları hoş tutmalıdır. Padişah bunu yapmayı kutsal bir görev olarak görür. Osmanlı'da halifelik döneminin başlamasıyla İslami

açından da Padişah'a farklı görevler yüklenmiştir. Hem devlet, hem tebaa, hem de hükümdarın kendisi tarafından dönem itibariyle kabul edilen temel görüş şudur ki, Padişah Allah'ın kullarını refah içinde yaşatmalı, ülkede adaleti sağlamalıdır. Halkın iyi bir şekilde yaşayabilmesi için gerekli olan en elzem nokta adaletli bir toplum ve devlet düzeninin sağlanabilmesidir. Düzenin iyi bir şekilde sağlanması için gerekli olan diğer hususlarsa, halkın üzerinde herhangi bir zulmün olmaması veya varsa kaldırılması, devletin düşmanlar tarafından yapılacak saldırılardan korunmasıdır. Osmanlı'da Padişahlar'ın görevleri bu bahsi geçen görevlerdir (ERDOĞAN, E. 2006).

Osmanlı'nın merkezi ve bürokratik bir yapılanma vardır. Padişah devlette olan tüm sınıfları, kurumları tam bir yetkiyle yönetme gücüne sahipti. Padişahların örgütleyici merkezi otoritesi tüm yetkileri kendi elinde bulundurarak, tüm zümreleri ve kurumları istediği şekilde şekillendirmesine ve oluşturmasına imkân sağlarken, devletin ve toplumun her alanına sıkı bir şekilde hâkim olmasını da sağlıyordu.

Osmanlı devletini temel olarak iki sınıfa ayırabiliriz. Bunlardan ilki askeri sınıf, ikincisi reaya sınıfıdır. Askeri sınıf yöneticilerin olduğu sınıfken, reaya yönetilenlerin sınıfıdır. Askeri sınıf için merkezdekiler, reaya için çevredekiler tanımları da kullanılır. Önceki paragraflarda da değindiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve toplum yapısında belirli bir hiyerarşik düzen vardır. Bu hiyerarşiye göre en alt tabakadan en üst tabakaya şu şekilde bir düzen vardır; “halk”, “sanatkârlar”, “memurlar”, “askerler”, “saray”. Temel olarak iki sınıfa ayırmak gerekirse yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki sınıfa ayırabiliriz. Yönetenler sınıfının en üst mertebesinde yer alan kişi, tüm yetkileri elinde bulunduran Padişah'tır (DOĞAN, K. İNANKUL, H. 2014).

Sonuç Yerine: Çin İmparatoru'nun ve Osmanlı Padişah'ının Arasındaki Statü Farkı

Çin İmparatorluk geleneğinde İmparatorun yeri oldukça önemli bir konumdadır. “Göğün Oğlu” olarak tanımlanan İmparator tüm yetkileri elinde bulunduran, Gök tarafından olağanüstü güçlerle donatılmış bir kişidir. Çin düşünce ve inanış biçiminde Yer ve Gök ayrımı önemli bir yeredir. Dünyevi olanı “Yer”, doğaüstü olanıysa “Gök” simgeler. İmparator Gök ve Yer'in tam merkezinde yer alan tek kişidir. Yeni tahta çıkan bir İmparator Göklerden aldığı yetkiyle insanları yönetir, toplumsal düzeni sağlar, doğal afetleri yönlendirir. Yani İmparator Yer ile ilgili her konuda yönlendirici, düzenleyici, şekillendirici ve belirleyicidir. Çin toplumsal yapısında İmparatora saygı çok önemlidir. İmparatorun tebaası koşulsuz bir biçimde İmparatora hizmet etmelidir. Çin'de İmparatorun hem dünyevi, hem de doğaüstü yanları vardır. Bu açıdan en yetkin ve en sınırsız güce sahip olan ve en büyük saygıya ve koşulsuz itaate layık olan tek kişi imparatordur (KIRILEN, G. 2012, TÜRKER, N. K. 2007).

Osmanlı İmparatorluğu'na baktığımızda Padişah merkez bir konumdadır. Toplumsal yapı yöneten ve yönetilen olarak iki sınıfa ayrılır ve en üstte Padişah vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da Padişah Allah'ın verdiği yetkiyle hükmeder. Ancak Çin'den farklı olarak Padişah'ın doğaüstü güçleri yoktur ve Padişah Tanrı'dan sonra en yetkin kişi olarak görülmez. Bunun en önemli sebebi toplumun İslam dini inancına sahip olmasıdır. Çünkü İslam dininde Padişah'tan daha önce Peygamber ve sahabeleri gelir. Padişah bile Allah'tan sonra en yetkin varlık olarak kendisini görmez. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaa Tanrı tarafından bir emanet olarak verilmiş şekilde görülür. Bu açıdan Padişah'ın başlıca görevi adaletle hükmetmek, toplumu korumak ve kollamak, onların haklarını savunarak refah içerisinde

yaşamalarını sağlamaktır. Osmanlı'nın Çin'den ayrıldığı diğer bir noktaysa, Padişah'ın töreler, gelenekler ve İslam kurallarına bağlı bir şekilde ülkeyi yönetme gereksinimidir. Keza Çin'de böyle bir durum söz konusu değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Padişah'ın Allah'tan yetki alarak ülkeyi yönettiğine inanılır. Padişah'a karşı gelmek veya itaatsizlik etmek, Allah'a karşı gelmek olarak görüldüğünden Padişah'ın çok güçlü bir otoritesi mevcuttur. Çin İmparatorluğu'ndaysa İmparator Gök'ten yetki alan merkez konumdaki tek kişi olduğu için ona itaat etmek zorunlu kılınmaktadır. Aslında iki İmparatorlukta da hükümdara bağlılık tam ve güçlü bir şekilde olsa da, bazı

önemli farklar söz konusudur. Çin'de İmparatorun doğaüstü güçleri vardır ve Gök'ten sonra en büyük güce sahip tek yetkin kişidir. Ayrıca Çin'de İmparator tüm toplumsal ve doğa olaylarını yönlendirebilecek doğaüstü güçlere sahiptir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda Padişah en yetkin kişi olsa da, ona doğaüstü herhangi bir güç atfedilmez ve İmparator her şeyi bilen değildir. İmparator bile haftanın bazı günleri devlet, toplumsal ve dini meselelerle ilgili özel danışmanlarıyla çalışma yapar (DOĞAN, K. İNANKUL, H. 2014, KIRİLEN, G. 2012).

KAYNAKÇA

- CEYLAN, F. (2020).** Konfüçyüs ve Çin Felsefesinin Temelleri. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Uluslararası Filoloji ve Çeviribilim Dergisi, 2 (1) , 142-148.
- DOĞAN, K, İNANKUL, H. (2014).** Genel Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nde Orhan Gazi ve Çelebi (ı.) Mehmet Dönemlerinde Merkez-Çevre İlişkileri. Global Journal of Economics and Business Studies, 2 (4) , 68-79.
- ERDOĞAN, E. (2006).** XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde İktidar - İtaat İlişikisine Dair Bir Araştırma: Amasya Örneği. Kastamonu Eğitim Dergisi, 14 (1) , 217-226.
- GÖKÜŞ, M. (2010).** Osmanlı İmparatorluğu'ndan Modern Türkiye'ye Yöneten-Yönetilen İlişkilerinin Gelişimi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15 (3) , 227-249.
- GÜNAY, Ü. (2003).** XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1 (14) , 21-47.
- KIRİLEN, G. (2012).** Eski Çin Metinlerinde Yer-Gök ve Yabancılar. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1.
- ÖZMEN, İ. (2017).** Başlangıçtan Devrime Çin'i Anlamak (Mı)? Medeniyet ve Toplum Dergisi, 1, ss 9-33.
- KAZANCI, M. (2013).** Osmanlı'da Halkla İlişkiler. Selçuk İletişim, 4 (3) , 5-20. Kodaman, B. (2007).
- KODAMAN, B. (2007).** Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2007 (16) , 1-24.
- TÜRKER, N.K. (2007).** Çin'deki Düşünce Akımlarına Genel Bakış. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 22, ss 289-298.
- ÇAKAN, V. (2017).** Ülke Tanıtımı: Geçmişten Günümüze Çin. Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 1, ss 111-130.
- UNAT, Y. / TOPDEMİR, H.G. (2015)** Bilim Tarihi. s4, 16

Solmaz Namazova

Solmaz Namazova

AMEA Elm Tarixi İnstitutu "Təbiət və Dəqiq
Elmlər Tarixi" şöbəsinin elmi işçisi

Researcher of the "History of Natural and Exact
Sciences" department of the Institute of History
of Science of ANAS

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: namazovaslmz@gmail.com

Pages / səhifələr – 73-78

<p>UOT UDC: 930.85.</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0001-7730-1790</p> <p>Daxil oldu Received: 01.05.2022</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 24.05.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Dr. Quliyev Bayram</p>	<p>Açar sözlər: elm, elm tarixi, metodologiya, elmlər arasına əlaqə, Əl-Biruni.</p> <p>Xülasə Məqalədə elmlər arasına əlaqələrin xüsusi əhəmiyyətindən, qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində əldə olunan nailiyyətlərdən, yeni biliklərin yaranmasından və onların öyrədilmə metodlarından söhbət açılmışdır. Müəllif eyni zamanda elmi biliyin mahiyyətini və metodologiyasını anlamaq üçün elm tarixini araşdırmaq lazım olduğunu bildirmişdir.</p> <p>Ключевые слова: наука, история науки, методология, междисциплинарное связь, Аль-Бируни.</p> <p>Резюме В статье рассматривается особое значение междисциплинарных связей, достижения взаимных отношений, появление новых знаний и методов их изучения. Также автор подчеркнул особую значимость изучения истории науки в целях понимания сущности и методологии научного познания.</p> <p>Keywords: science, history of science, methodology, interdisciplinary communication, Al-Biruni.</p> <p>Summary The article discusses the special importance of interdisciplinary relations, the achievements of mutual relations, the emergence of new knowledge and their teaching methods. The author also said that in order to understand the essence and methodology of scientific knowledge, it is necessary to study the history of science.</p>
--	--

İlk dəfə olaraq elmi metodun problemləri qədim yunan elmi çərçivəsində öyrənilməyə başlandı. Məhz burada Aristotelin sillogistikası şəklində məşhur aksiomatik metod və deduktiv məntiq meydana çıxdı. Qədim elmdə təcrübi təbiətşünaslıq olmadığından, orada yalnız nəzəri tədqiqat üsulları öyrənilirdi. XVII əsrdə eksperimental təbiətşünaslığın meydana gəlməsi təbiət elminin üsul və vasitələrinin öyrənilməsi problemini ön plana çıxardı. Eksperimental təbiətşünaslığın formalaşdığı XVII-XVIII əsrlərdə idrak üsullarının tədqiqi əsasən filosoflar tərəfindən həyata keçirilirdi, baxmayaraq ki, ən böyük töhfəni fəlsəfə ilə eyni vaxtda konkret elmlərlə məşğul olanlar vermişdilər (Qaliley, Dekart, Leybnits) [Рузавин 2012: 7]. Həmin dövrdən

etibarən alimlərin əsas səyləri ən sadə empirik qanunların kəşfinə, həmçinin zəruri elmi məlumatların toplanmasına və sistemləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Müasir materializmin yaradıcısı Frensis Bekon haqlı olaraq induktiv tədqiqat metodunun banisi hesab olunur. Aristotelin sillogistikasından narazı qalan Bekon elmdə yeni biliklərin əldə edilməsinə böyük diqqət yetirmiş, induktiv mülahizə qanunlarını və ya qaydalarını təsvir etdiyi “Yeni Organon” yaratmışdır. O, öz induktiv məntiqinin dəyərini o qədər yüksək qiymətləndirirdi ki, onu təbiət haqqında yeni həqiqətləri kəşf etmək üçün universal vasitə hesab edirdi [Рузавин 2012:109].

Həqiqətə yaxınlaşmaq üçün yalnız sistemli üsullardan istifadə etmək olar. Buna görə də, geniş mənada metodu müəyyən əməliyyatların ardıcılığından ibarət olan, tətbiqi ya məqsədə çatmağa aparan, ya da onu yaxınlaşdırən müəyyən sistemli prosedur kimi qəbul etmək olar. Əməliyyatların və ya hərəkətlərin dəqiq müəyyən edilmiş ardıcılığının ciddi şəkildə göstərildiyi birinci tip metod mahiyyətcə sadədir. Buna görə də onları riyazi alqoritmlərlə müqayisə etmək olar. Əslində, hər zaman müəyyən bir problemi həll etmək üçün alqoritmədən istifadə edə bilirik, məsələn, kəsri kəsre vura, kvadrat kök almaq və ya funksiyanın törəməsini tapa bilirik. Deməli, metod məqsədə çatmaq üçün müəyyən hərəkətlərin, texnikanın, əməliyyatların və vasitələrin xüsusi ardıcılığıdır, alqoritmik təbiətə malik olan elmdir.

Elmi biliklərin həcmi artdıqca və real dünyanın tədqiq olunan qanunlarının onlarda əks olunma dərəcəsi dərinləşdikcə elmdə yeni biliklərin əldə edilməsi üçün alimlərin müxtəlif üsul və vasitələri təhlil edib əsaslandırmaq istəyi də artır. Elmi biliyin mahiyyətini və metodologiyasını anlamaq üçün elmin tarixinə nəzər yetirmək lazımdır. Əks halda tarixdəki parlaq nailiyyəti və hər hansı bir zamanda baş vermiş böyük

dəyişiklikləri layiqincə qiymətləndirə bilmərik. Elm sahələrindən biri olan elm tarixi, şübhəsiz ki, faktiki materialların toplanması və təhlilində ən böyük nəticələrə nail olmuşdur. Elm tarixinə dair bir çox əsərlərdə ayrı-ayrı elmi kəşflərə, onları yaradanların psixologiyasına və digər bioqrafik faktlara aid sırf təsviri material üstünlük təşkil edir. Lakin onların arxasında müəyyən bir elmin inkişafının əsas meyllərini görmək çox çətinidir. Bu kontekstdə nəzəri modellərin köməyi ilə elm tarixinin yenidən qurulması və sonradan elm tarixindən toplanmış faktiki materialların köməyi ilə yoxlanılması cəhdləri diqqətəlayiqdir.

Burada ilk növbədə həm xaricdə, həm də ölkəmizdə çoxsaylı müzakirələrə səbəb olmuş amerikalı fizik və elm tarixçisi Tomas Kunun “Elmi inqilabların strukturu” kitabını qeyd etmək lazımdır. T.Kun elmin inkişaf mərhələlərini iki dövrə ayırır: “normal elm” və “elmi inqilablar” dövrü. Elmi fəaliyyətin və ya paradigmanın müəyyən modelini qəbul edən elmi ictimaiyyət nümayəndələri məhz bu model çərçivəsində bütün problemləri həll etməyə çalışırlar. Paradigmanın məzmununa nəzəriyyələr, metodoloji normalar, dəyəri standartlar, dünya görüşü quraşdırmaları və s. komponentlər daxildir. Mövcud paradigma çərçivəsində həlli mümkünsüz olan problem və məsələlər ortaya çıxdıqda elmin normal dövrü başa çatır və bu zamandan etibarən köhnə paradigma “dağılaraq” öz yerini yeni paradigmaya verir. T.Kunun fikrincə elmi inqilablar bu yolla baş verir [Ə.B.Məmmədov, A.Ə.Əzizova 2013: 90-98].

Elmlər arası metodologiya

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, xüsusən də onun sonunda elmi biliklər sistemli şəkildə öyrənilməyə və bununla bərabər formalaşmağa başlayan elmin

metodologiyası dominant rol oynamağa başladı, elmi metodların köməyi ilə yeni biliklər əldə edildi. Bir elmin metodları başqa bir elmə, məsələn, biologiyada fiziki üsullar tətbiq edildikdə, o zaman onlar arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır və yeni metod, molekulyar biologiya kimi yeni bir elm yaranır. Eyni şey ümumiyyətlə, biofizikaya, biokimyaya, biogeokimyaya və s. elmlərə də aiddir [Рузавин 2012: 8]. Deməli fizika, kimya və biologiya elmləri arasındakı əlaqənin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, bu elmlərin əsas məzmununu təşkil edən bir sıra qabaqcıl elmi fikirlər, məsələn, molekulyar-kinetik nəzəriyyə, elektron nəzəriyyəsi, elektroliz və bir sıra başqa anlayışlar təbiət elmlərində özünə möhkəm mövqə tutmuşdur. Onların bir sıra əsas məsələləri həmin anlayışlar əsasında izah edilir [Paşa Paşayev 1977: 6]. Ona görə də elmin müasir inkişaf səviyyəsi, elmdə inteqrasiyanın inkişafı onun öyrədilmə metodlarını təkmilləşdirməyi tələb edir. Məsələn, fizika, kimya elmlərinin öyrədilmə metodlarının vacib olmasını sübut etmək üçün belə bir maraqlı fakta diqqət yetirək. II Dünya müharibəsi dövründə atom bombasının düzəldilməsi üzərində gərgin iş getdiyi bir vaxtda, fiziklərlə kimyaçılar arasında məsafə, hətta müəyyən mənada uçurum olması bu işi bir neçə il ləngitmişdi. Həmin hadisənin tarixçəsini yazan U.L.Lourens qeyd edir ki, bu dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsi üçün dövrün ən böyük fizikləri cəlb olunmuşdu. Lakin uranın saflaşdırılması, yüngül və ağır uranın bir-birindən ayrılması işi çox ləng gedirdi. Səbəb isə bu imiş ki, fiziklər bu məqsədlə kütlə spidometrindən istifadə edirlərmiş, amma kimyaçı T.Qreheimin qaz diffuziyası qanunundan xəbərsiz imişlər: “Uran 235 ayırmaq üçün Qreheimin qanununu tətbiq etməyin mümkün olduğunu nə Fermi, nə Bor, nə də uranın bölünməsini ilk kəşf edənlərdən heç kim ağına belə gətirməmişdi. Qaz diffuziyası zavodu nəhəng kimya-texnologiya qurğusu idi, kimya isə nüvə

fizikasına mütəxəssisləri üçün tamamilə yad bir fənn idi. Elmin bir-birindən tamamilə təcrid edilmiş belə iki sahəyə bölünməsi məhz ona səbəb olmuşdu ki, nüvə fizikləri öz problemlərinin həlli üçün kimya elminin prinsiplərini tətbiq edə bilməmişdilər [Səlahəddin Xəlilov 2011: 58-76]. Dediklərimizdən aydın olur ki, hər bir elmin öz tədqiqat metodları vardır və zaman keçdikcə onlar da yeni keyfiyyət kəsb edir və zənginləşir.

XIX əsrin ən böyük elmi yeniliklərindən biri elektromaqnit sahəsinin təbiətinin öyrənilməsi və onun universal qarşılıqlı təsir forması kimi təsbit edilməsi olmuşdur. XX əsrdə isə nüvə qüvvələri, güclü və zəif qarşılıqlı təsir formaları kəşf edilmiş və bu dörd sahə formasının əsasında vahid sahə nəzəriyyəsinin yaradılması istiqamətində böyük axtarışlar aparılmışdır. A.Eynşteynin ümumi nisbilik nəzəriyyəsi ilə başlanan bu axtarışlar Əbdus-Səlamın tədqiqatlarında daha universal xarakter almışdır. Vahid sahə nəzəriyyəsi ilə yanaşı, kvant ideyası da yeni universal bir təlimin təməli olmuşdur. Fiziklərin irəli sürdüyü kvant təlimi sonralar kimyaya, biologiyaya və s. elmlərə də tətbiq olunmuşdur. V.S. Stoyopinin də haqlı olaraq göstərdiyi kimi, təməl prinsiplər elmlərin inteqrasiyasında mühüm rol oynayır və müxtəlif fənlər çoxluğunda birləşdirici amil olmaqla yanaşı, müxtəlif dissiplinar ontologiyalarda invariant kimi çıxış edir. Uzun müddət müxtəlif elm sahələrini birləşdirən yeganə ümumi vasitə formal məntiq, təfəkkür formalarının eyniyyəti olmuşdur. Amma XX əsrdən başlayaraq bir tərəfdən riyazi məntiqin, ehtimal nəzəriyyəsinin, statistik metodların rolunun artması, digər tərəfdən isə əsrin böyük riyaziyyatçısı Lütifi Zadənin irəli sürdüyü qeyri-səlis məntiq təliminin geniş yayılması formal məntiq hegemoniyasına son qoymuşdur [Səlahəddin Xəlilov 2011: 48].

Digər elmlərarası əlaqəyə də nəzər salmaq. Coğrafiyaya dair aldığımız biliklərin möhkəm və dərin olması üçün fizikadan aldığımız biliklərə istinad etməyimiz vacibdir. Torpağın fiziki xassələrini fizikanı bilmədən izah edə bilmərik. Əks halda, təxminən eyni miqdarda yağış düşən yerlərdə birində rütubətin çox, o birinə isə çatmamasının fiziki mahiyyətini izah edə bilmərik. Axar suların, küləyin və s. əmələ gəlmə səbəbləri tək-cə coğrafi mövqedən yox, cazibə qüvvəsi, təzyiq, sürtünmə, kinetik enerji, sıxlıq və digər fiziki anlayışların köməyi ilə izah edildikdə və bu anlayışlar əsasında küləyin, çayların, iqlimin relyefə təsiri aydınlaşdırıldıqda öyrəndiyimiz mövzu haqqında daha tam məlumat alar və onu yaxşı mənimsəyərək [Paşa Paşayev 1977: 64].

Bəzi elmlər tarixlə demək olar ki, iç-içədir. Coğrafiyanı da tarixlə əlaqələndirə bilərik. Ona görə ki, coğrafiya tarixin baş verdiyi yeri öyrənən bir elmdir. Tarixin yaşadığı və ya müharibənin baş verdiyi coğrafi ərazinin xüsusiyyətlərini və ümumi vəziyyətlərini izah edir. Burada böyük orduların keçə biləcəyi yollar, şəhərlərin yaranması və inkişafına coğrafiyanın təsiri və digər məsələlər araşdırılır. Bu elm sahəsi toponimika ilə sıx bağlıdır. Fiziki coğrafiya da tarixlə əlaqəli hesab edilə bilər. Burada insanların yaşadığı yerin fiziki şəraiti öyrənilir. Bundan əlavə, tarixin sosial və iqtisadi aspektlərini yaxşı başa düşmək üçün bəşəri və iqtisadi coğrafiya da tarixçi üçün zəruridir [Tuncer Baykara 2014, 2019: 60, 70].

Önəmi və dəyəri günü-gündən artan iqtisadiyyat hər bir tarixçinin bilməli olduğu bir elmdir. İqtisadiyyatda- ədalət, bərabərlik kimi anlayışlar sosiologiya, psixologiya və tarixin gedişi ilə bağlı nəticələr nəzərə alınaraq qiymətləndirilməlidir. Müasir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin izahında iqtisadi fəaliyyət və davranışlarda nəzəri, praktiki yanaşma sübut

edir ki, iqtisadi prinsipləri əhatə edən qanun və kateqoriyaların aşkarlanmasında (nəzəri-metodoloji yanaşmada), kəşf edilməsində, tədqiq və təhlil olunmasında, qeyd edildiyi kimi, tarixi və məntiqi metodun xüsusi yeri və rolu vardır [Fazil Hüseynov 2015: 12].

Dövlət idarəçiliyi, antropologiya və bəzi digər elmləri də tarixlə bağlı elmlər sırasına daxil etmək olar. Sosiologiya da “tarix” kimi ictimai hadisələri və ictimai quruluşu öyrənən bir elmdir. Tarixçilər cəmiyyətləri, onların ümumi strukturlarını və cəmiyyətlər arasında əlaqələri öyrənmək üçün elmin ümumi prinsiplərini bilməlidirlər [Tuncer Baykara 2007: 24, 25].

XX əsrdə bütün inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texniki tərəqqi sürətləndi. Tədrisən məhsul biliklərinin intensivliyi artdı. Müxtəlif texnologiyalar istehsal üsullarını dəyişdi. Həmin dövrün ortalarında fabrik istehsal üsulu üstünlük təşkil etdi. Ancaq artıq ikinci yarısında isə avtomatlaşdırma geniş yayıldı, yüksək texnologiyalar meydana çıxdı və informasiya iqtisadiyyatına keçid davam etdi. Bütün bu nəhəng dəyişikliklər elm və texnikanın inkişafı nəticəsində baş verdi. Elm və texnikanın müasir inkişafı informatika ilə sıx bağlıdır. Bu elm bizə həm kosmik miqyasda, həm də hüceyrə səviyyəsində problemləri həll etməyə imkan verir. Müasir kompüter texnologiyasından istifadə edilməsəydi, eyni vaxtda irimiyaşlı hesablamaların və ya çoxlu sayda əməliyyatların aparılması zərurəti üzündən onlar həll olunmamış qalardı. Bu gün kompüter texnologiyası tikinti, molekulyar biologiya, ekologiya və iqtisadiyyatın bir çox problemlərinin həllində geniş istifadə olunur [А.Б. Пономарев, Э.А. Пикунева 2014: 171]. Elm, texnika, sosial və cəmiyyətin digər sahələrində baş verən inqilabi dəyişikliklər nəticəsində metodoloji tədqiqatlar sürətlə artdı. Metodologiyanın inkişafına elmi biliklərin inteqrasiyası və bir çox yeni fənlərin yaranması, habelə elmin cəmiyyətin bilavasitə

məhsuldar qüvvəsinə çevrilməsi güclü təsir göstərmişdir.

Bu gün bəşəriyyət informasiyanın inkişaf mərhələsini yaşayır, kosmosun tədqiqi və digərləri ilə bağlı bir çox qlobal problemlərlə üzləşir ki, onların həlli bir çox elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə həyata keçirilən genişmiqyaslı proqramları tələb edir. Mürəkkəb bir obyekt (sistem) haqqında məlumatın əsas natamamlığı və qeyri-müəyyənliyi şəraitində müxtəlif profilli mütəxəssislərin səylərini birləşdirməyə və müxtəlif ideyaları və həll üsullarını birləşdirməyə ehtiyac var.

Qeyd olunanlardan biz belə bir qənaətə gəlirik ki, hər hansı bir sahədə uğur qazanmaq üçün bütün elmləri dərinləndirmək lazımdır. Ona görə ki, nəticə etibarlı ilə, əgər alim-tədqiqatçı bütün elmlərlə məşğul olarsa, onların mühakimə və qənaətləri daha qalıcı ola bilər.

Əl-Biruninin elmi metodlara əlavə etdikləri yeniliklər.

Orta əsrlərdə müsəlman elm adamlarının yunan nəzəri əsasını kor-koranə tətbiq edib, elmi metodlara yeni heç nə gətirmədikləri haqqında tamamilə yanlış fikirlər səsləndirildilər. Orta əsrlərdə elmin inkişafına nəzər salsaq görərik ki, XI əsrin ən məşhur alimi Biruni qədim yunan elmini qoruyub saxlamış və onu dərinləşdirən böyük töhfələr vermişdir [A.Б. Пономарев, Э.А. Пикунлева 2014: 12]. Əl-Biruninin Aristotel haqqında söylədiklərinə diqqət yetirək: «Bir çox insanın dərdi (problemi), Aristotelin fikirlərini ifrat dərəcəsinə gətirmələridir. Özləri də, Aristotelin sadəcə öz qabiliyyətinin imkan verdiyi ölçüdə fikir ortaya atdığını bildikləri halda, onun düşüncələrində heç bir xəta ehtimalının ola bilməyəcəyinə inanırlar». Göründüyü kimi, Biruni Aristotel fəlsəfəsinə tez-tez müraciət etmiş və bununla yanaşı, onu sarsılmaz nüfuz sahibi kimi görməmiş, hətta fəlsəfəsinin zəif yanlarını görərək sərt bir şəkildə tənqid etmişdir. Biruni, Aristotelçilik

adına fəlsəfi doqmatizmini qəbul etməmiş, fəlsəfi tənqid və araşdırmalarında müəyyən bir fəlsəfi cərəyana bağlı qalmamağı tərcih etmişdir. Bu tənqidçi duruşu Birunini Aristotelin böyük bir zəka sahibi olduğunu qəbul etməsinə əngəl olmamışdır. Onun əsasən qarşı çıxdığı məsələ Aristotelin hər bir fikrini qeyd-şərtsiz doğru qəbul etmək, yəni Aristotelçiliyin bir doqmatizm halına gəlməsidir.

Biruninin orta əsr xurafatı haqqında söylədiklərinə də nəzər salaq: «İnsanlar (yanvar ayının) altısında dünyanın bütün duzlu sularının şirinləşdiyi bir saatın tapıldığına inanırlar. Suda baş verən bütün proseslər yalnızca torpağın xüsusiyyətindən asılı olduğuna görə ... bu proseslər nizamlı xarakterdədir. Yəni, bu hökm ... tamamilə əsassızdır. Daimi və səbirli təcrübələr bu hökmün cəfəngiyat olduğunu hər kəsə göstərəcəkdir.» Və nəhayət, əl-Biruni müşahidə üzərində təkidlə duraraq, coğrafiya haqqında belə yazır: «Hindistan torpaqlarını öz gözlərinizlə görüb, mahiyyəti barədə uzun-uzadı fikirləşsəniz və dünyanın hər tərəfində, nə qədər dərin qazsanız qazın, qarşınıza çıxan yumru daşlara; dağların ətəklərində, çayların gur axdığı yataqlardakı nəhəng daşlara; dağlardan çox uzaqlarda, çayların sakit axdığı yataqlardakı daha kiçik daşlara; suların göllənməyə başladığı deltalarda və dənizə tökülən çay ağzındakı qum dənələri qədər oxşalanmış daşlara diqqət etsəniz, bütün bunları göz qabağına gətirsəniz, Hindistanın vaxtilə bir dəniz olduğunu, zaman keçdikcə suların gətirdiyi daş-torpaqla dolmuş olduğunu düşünməyə başlayarsınız.» [Səlahəddin Xəlilov 2010: 30-31]. Biruninin təbiət hadisələri ilə bağlı tədqiqatları təkcə spekulativ üsullarla məhdudlaşmırdı. O, incə bir müşahidəçi və təcrübəçi kimi fiziki hadisələri nəzərdən keçirdir və əldə etdiyi biliklər sayəsində onların başvermə səbəblərini fiziki qanunlar əsasında izah

edirdi [Б.А.Розенфельд, М.М.Рожанская, З.К.Соколовская 1973: 215].

Biruni nəinki böyük elm adamı olaraq coğrafiyada, astronomiyada, riyaziyyatda misilsiz xidmətlər göstərmiş, eyni zamanda elm tarixinə dair də əsərlər qoyub getmişdir. Çoxları elm tarixinin Yeni Dövrə formalaşdığını və müstəqil fənn kimi məhz XX əsrin hadisəsi olduğunu zənn edir. Amma Biruninin irsi ilə tanış olduqda biz, bir tərəfdən, elm tarixi nümunələri ilə tanış olur, digər tərəfdən, elmə tarixi münasibətin metodoloji əsaslarının da elə o vaxtdan qoyulduğunun şahidi oluruq. Xüsusən, tarixin, cəmiyyətin elmi əsaslarla öyrənilməsi, sosial proseslərin elmi təhlili sahəsində ilk fundamental əsər məhz Biruni tərəfindən

yazılmışdır [Səlahəddin Xəlilov 2011: 230]. Biruninin “Məsud qanunları” kitabı riyaziyyat və astronomiyaya dair bütün əvvəlki bilikləri, o cümlədən Evklidin “Əsaslar” və Ptolemeyin “Almagest” əsərlərini ehtiva etməklə bərabər, bir çox yeniliklər də əhatə edirdi. O, dünyada ilk qlobusun və kürə şəklində xəritənin müəllifi olmaqla, Yerin radiusunu böyük dəqiqliklə hesablamış, bir sıra ulduz və planetlərlə yanaşı, Ayın da hərəkət qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirmiş, mövcud təqvimləri dəqiqləşdirmişdi [Səlahəddin Xəlilov 2011: 348]. Göründüyü kimi, elm tarixi və onun metodologiyasının öyrənilməsi üçün Biruninin əsərləri əvəzsiz bir mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

Baykara T (2007). Tarih araştırma ve yazma metodu. I baskı:/ İstanbul

Baykara T (2019). Tarih metodu. Öğrenme, araştırma ve yazım. Bilge kültür sanat.

Hüseynov F (2015). İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri. Monoqrafiya. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı

Xəlilov S. (2010). Elm adamları elm haqqında. Bakı, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı

Xəlilov S. (2011). Elm haqqında elm. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı

Xəlilov S. (2011). Elmi biliyin genezisinə dair // “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər” jurnalı. Bakı, №1 (31). S.58-

76

Məmmədov Ə.B., Əzizova A.Ə (2013). Elmi inqilablar və rasionallıq tiplərinin qarşılıqlı əlaqəsinin əsas aspektləri. Bakı Universitetinin xəbərləri. №2. Sosial-siyasi elmlər seriyası S.90-98

Paşayev P (1977). Təbiət elmlərinin əlaqəli öyrənilməsi. (biofizika materialları əsasında) «Maarif» nəşriyyat.

Методология научных исследований: учеб. Пособие (2014)/ А.Б. Пономарев, Э.А. Пикулева. – Пермь: Изд-во Перм. Нац. Исслед. Политехн. Ун-та,

Розенфельд Б.А., Рожанская М.М., Соколовская З.К (1973) Абу-р-Райхан Бируни. М., Наука

Рузавин Г.И (2012). Методология научного познания: Учеб. Пособие для вузов/ М.: Юнити-Дана,

**AZƏRBAYCANDA SOVET DÖVRÜNDƏ
RİYAZİYYAT ELMİ (1920—1960 –CI
İLLƏR)**

**MATHEMATICAL SCIENCE IN THE
SOVIET PERIOD IN AZERBAIJAN (1920-
1960)**

Aybəniz Osmanova

Aybaniz Othmanova

*AMEA, Elm tarixi institutunun "Təbiət və dəqiq
elmlər tarixi" şöbəsinin elmi işçisi*

*Researcher of the "History of Natural and Exact
Sciences" department of the Institute of History
of Science of ANAS*

Baku, Azerbaijan / Bakı, Azərbaycan

e-mail: skazka-alin@mail.ru

Pages / səhifələr- 79-87

<p>UOT UDC: 930.85.</p> <p>ORKID İD ORCID ID: 0000-0002-9030-0618</p> <p>Daxil oldu Received: 10.12.2021</p> <p>Qəbul olundu Accepted: 16.02.2022</p> <p>Redaktə etdi Edited by Prof. Dr. Valida Alizade</p>	<p>Açar sözlər: Azərbaycan. riyaziyyat, təhsil, universitet, sovet, mütəxəssis.</p> <p>Xülasə “Azərbaycanda sovet dövründə riyaziyyat elmi (1920-1960-cı illər)” məqalə Azərbaycanın Sovet rejiminin qurulmasından sonra burada riyaziyyat elminin təşkilinin və inkişafının tədqiqinə həsr edilmişdir. Müəllif öz məqaləsində Azərbaycanda elmin, o cümlədən riyaziyyat elminin Sovetlər Birliyi zamanında inkişaf prinsiplərini, riyaziyyat elminin inkişafının genezisini, təsiredici əsas faktorları təqdim etmişdir. Bəhs olunan dövrdə riyaziyyat elminin inkişafı digər elmlərin inkişafına da təkan verdi ki, bu da Azərbaycan elmi üçün mühüm hadisə idi.</p> <p>Ключевые слова: Азербайджан, математика образование, университет, совет, специалист.</p> <p>Резюме Статья «Математическая наука в Азербайджане в советский период (1920-1960-е годы)» посвящена изучению организации и развития математической науки после установления советской власти в Азербайджане. В своей статье автор представил принципы развития науки, в том числе математики, в Азербайджане в период Советского Союза, генезис развития математики и основные влияющие факторы. В указанный период развитие математики стимулировало развитие и других наук, что явилось важным событием для азербайджанской науки..</p> <p>Keywords: Azerbaijan. Mathematics, Education, University, Soviet, Specialist.</p> <p>Summary The article titled "Mathematical science in Azerbaijan during the Soviet period (1920-1960)" is devoted to the study of the organization and development of mathematical science after the establishment of the Soviet regime in Azerbaijan. The author presented the principles of development of science in Azerbaijan, including mathematics, during the Soviet era, the genesis of the development of mathematics, the main influential factors in this paper. The development of mathematical science in the mentioned period gave impetus to the development of other sciences, which was an important event for Azerbaijani science.</p>
--	---

Giriş

Sovet dövründə Azərbaycanda elmin, o cümlədən riyaziyyat elminin 1920-1960-cı illərdə inkişafının və təşkilinin tarixi yolunun təhlili bu yolun qarşılıqlı əlaqəli iki mərhələdən (dövrdən) keçdiyini deməyə imkan verir: I mərhələ (dövr) 1920–ci ildən - 1932–ci ilə qədər - SSRİ Elmlər Akademiyasının Cənubi Qafqaz Filialının Azərbaycan Şöbəsinin yaranmasına qədər davam etmişdir. Bu dövr Azərbaycan tarixinə savadsızlığın ləğvi, maarif, mədəniyyət və elm sisteminin təşəkkül tapması, yeni təhsil və elmi müəssisələrin fəaliyyət başladığı dövr kimi daxil olmuşdur.

Bu dövr Azərbaycanda elmin təşkilati formalarının axtarışı, onun praktika ilə əlaqələndirilməsi, ilk milli elmi kadrların hazırlanmasına başlanılması ilə səciyyəvidir. Bu mərhələdə Azərbaycan SSR-də əsasən ictimai-humanitar elmlər sahəsində tədqiqatlar daha geniş vüsət alırdı ki, bu da milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, savadsızlığın ləğvi ilə şərtlənirdi. Eyni zamanda bu illərdə digər elm sahələrinin – geologiya, biologiya və kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqatların aparılması üçün ilkin təşkilati şərtlər təşəkkül tapmağa başlayır. Həmin dövrdə SSRİ-də keçmiş Rusiya imperiyasından miras qalmış və yeni şəraitə uyğun olaraq dəyişikliklərə məruz qalmış elmi tədqiqatların ümumdövlət təşkili sistemi və pedaqoji, elmi kadrların hazırlanması sistemi Azərbaycana Rusiya alimlərinin təbiət və texnika elmləri sahəsində əldə etdikləri təcrübədən və nəticələrdən respublika iqtisadiyyatının, mədəniyyətinin, təhsil və elminin inkişafında, xüsusən, elm sisteminin yaradılmasında səmərəli istifadə etməyə imkan vermişdir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, həmin illərdə Azərbaycanda riyaziyyat elminin təşəkkül tapması ölkədə və respublikada cərəyan edən proseslərlə sıx əlaqədə inkişaf edirdi.

Azərbaycanda sovet dövründə riyaziyyat elmi (1920-1960 – cı illər)

1920-ci ilin 28 aprel IX Qırmızı ordunun Azərbaycana daxil olması Azərbaycan öz müstəqilliyini itirdi. Azərbaycanda müstəqil milli dövlət təsisatlarının fəaliyyətinə son verilərək onların yerinə Rusiya ərazisində mövcud olan sovet hakimiyyət orqanları yaradıldı. Cümhuriyyət dövründə mövcud olmuş ali hakimiyyət orqanları (Parlament, Nazirlər Şurası, Dövlət Müdafiə Komitəsi) və nazirliklər “əksinqilab hakimiyyət orqanları” kimi ləğv edilərək yeni rejimin siyasi-ideoloji məqsədlərini həyata keçirməli olan təsisatlar -

Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi, Xalq Komissarları Şurası və müxtəlif sahələr üzrə komissarlıqlar təşkil edildi.

Hakimiyyət dəyişikliyi yerli idarəetmə orqanlarını da əhatə edirdi. Bölgələrdə Sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra köhnə hakimiyyət strukturlarının – general-qubernatorluqların və idarələrinin, qəza rəisliklərinin, pristavlıqların, keçmiş məhkəmə sisteminin qaydalarının və s. yerinə yeni, sovet idarəetmə orqanları yaradılmağa başlandı. Kəndlərdə isə ilk vaxtlarda əsas hakimiyyət orqanı kimi yoxsullar komitələri (kumbedlər) yaradılmışdı.

Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən başlayaraq yeni rejimin həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirlər də Azərbaycanda yeni iqtisadi-təsərrüfat sisteminin yaradılması məqsədi güdüdü. Bu tədbirlər sırasında sənaye müəssisələrinin, birinci növbədə neft emalı müəssisələrinin milliləşdirilməsi, daxili və xarici ticarətdə dövlət inhisarının yaradılması, azad bazar prinsiplərinin məhdudlaşdırılması və s. xüsusi yer tuturdu. Bütün bu dəyişikliklərin nəticəsi olaraq Azərbaycanda yeni totalitar sovet sosialist sistemi təşəkkül tapdı.

1920-ci illərin ikinci yarısında bütün SSRİ-də olduğu kimi, Azərbaycanda da sənayeləşdirmə, bir qədər sonra isə kollektivləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatda bazar prinsiplərindən imtina edilməsi ilə bütün ölkədə inzibati-amirlik sistemi formalaşdırıldı ki, bu sistemin əsas xüsusiyyətini həyatın bütün sahələrinin partiyanın və dövlətin total nəzarəti altına alınması təşkil edirdi.

Azərbaycanda milli elm sisteminin təşkili ilk növbədə ixtisaslı elmi kadrların mövcudluğundan asılı idi. Bu isə ilk növbədə respublikada savadsızlığın aradan qaldırılmasını, təhsil sisteminin yenidən

qurulmasını şərtləndirirdi. Yeni xalq təhsili sistemi yaratmaq, mədəni-maarif müəssisələrinin geniş şəbəkəsini inkişaf etdirmək, elmi biliklərin əsaslarını qoymaq, şəxsiyyətin mədəni, mənəvi inkişafına nail olmaq lazım idi. Xalq təhsilini köhnə, müstəmləkəçi idarəçilik üsullarından və formalarından azad etmək, yeni məktəb yaratmaq, təhsil sistemini müasir prinsiplər zəminində köklü dəyişmək vəzifəsi qarşıda dururdu. Təlim prosesini yeniləşdirmək, köhnə dövrün ziyalıları əməkdaşlığa geniş cəlb etmək, milli müəllim kadrları hazırlamaq, yeni tədris vəsaitləri və proqramları, mütərəqqi dərslər metodikasını tətbiq etmək tələb olunurdu. 1920-ci illərdə Azərbaycan sovet hökuməti qəbul etdiyi bir sıra dekret və sərəncamlar təhsilin yenidən qurulmasına imkan verdi. (9. s.13-60.). Pedaqoji kadrların hazırlanması və onların maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində görülən böyük işlər sayəsində respublikada müəllimlərin sayı 1920/21-ci tədris ilindəki 2611 nəfərdən 1925/26-cı tədris ilində 5232 nəfərə çatdırıldı. Respublikanın bütün məktəblərində 1926/27-ci tədris ilində 1918/19-cu tədris ilindəki 48076 nəfərə qarşı 66528 şagird təhsil alırdı. (Azərbaycan tarixi cild 6, 2001:184-185; Mərdanov, 2011: 36).

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda təhsilin inkişafından danışarkən tədris proqramlarında riyaziyyat fənninin daxil edilməsini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məhz bu illərdə Azərbaycanda ibtidai və orta məktəblərində riyaziyyatın (hesab, həndəsə, cəbr) şagirdlərə dərindən öyrənilməsinə başlanılmış, Azərbaycan dilində ilk riyaziyyat dərsləkləri hazırlanaraq nəşr edilmişdi.

Xalq maarifinin inkişafı sahəsində atılan ən mühüm addımlardan biri savadsızlığın ləğv edilməsi, əhalinin kütləvi şəkildə maarifə cəlb edilməsilə bağlı idi. Maddi bazanın zəifliyinə, kadr çatışmazlığına baxmayaraq respublikada savadsızlığın ləğvi

sahəsində, xüsusən azərbaycanlıların, o cümlədən azərbaycanlı qadınların savadsızlığının ləğvi sahəsində ilk uğurlu nəticələr qazanılmışdı. Bu iş öz növbəsində ixtisaslı kadrlar yetişdirən ibtidai, orta, orta ixtisas və ali məktəblər şəbəkəsinin inkişafına şərait yaradırdı. Xüsusən qısa müddət ərzində yeni təhsil müəssisələrini – texniki-peşə məktəblərinin, fabrik-zavod şagirdləri məktəblərinin, texnikumların yaradılması, onlara azərbaycanlı gənclərin geniş cəlb edilməsi mühüm hadisə idi. 1926/27-ci tədris ilində Azərbaycanda 39 texnikumda təhsil alan 7137 nəfərdən 67,7 faizi azərbaycanlı, 60,1 faizi fəhlə-kəndli uşaqları idi. (Mərdanov, 2011: 72-275).

Elm sisteminin inkişafında mühüm rol oynaya biləcək ziyalı kadrların hazırlığında ali məktəblər şəbəkəsinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Respublikada bu sahədə ciddi problemlər arasında ali təhsil məktəblərinin, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadrların olmaması xüsusən özünü göstərirdi. Azərbaycanda yeganə ali təhsil müəssisəsi yalnız 1919-cu ilin noyabrında açılmış Bakı Universiteti idi. Ona görə də Sovet hökuməti respublikada ali təhsilin inkişaf etdirilməsində bu ali təhsil ocağının rolunun artırılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Universitetdə fizika-riyaziyyat fakültəsi yaradılmış, bir qədər sonra bu fakültə pedaqoji fakültəyə çevrilmişdi.

Respublikada müəllim kadrların hazırlanması mərkəzi olan Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu (Azərbaycan Dövlət Kişi İnstitutu) N. Nərimanovun böyük səyi sayəsində 1921-ci ilin sentyabrında Bakıda fəaliyyətə başladı. İnstitutun tərkibində fizika-riyaziyyat, təbiət-kimya və ədəbiyyat şöbələri var idi (14). Burada tədris Azərbaycan dilində aparılırdı.

Respublikada texniki ali məktəb yaradılmasının vacibliyi nəzərə alınaraq, 1920-ci ilin dekabrında keçmiş Bakı Texniki Məktəbinin ali məktəbə çevrilməsi haqqında

qərar qəbul edilmişdi. 1921-ci ilin yanvarında isə bu məktəbin və Petroqraddan Bakıya köçürülmüş politexnik texnikumun bazasında Azərbaycan Politexnik İnstitutu yaradılmışdı. Həmin ilin payızında Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu da fəaliyyətə başladı. Artıq 1926-1927-ci tədris ilində Azərbaycanda 5351 tələbənin təhsil aldığı yeddi ali təhsil müəssisəsi var idi. Tələbələrin ancaq 27,5 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. (1. s. 205). Bir sıra ali məktəblərin nəzdində fizika-riyaziyyat fakültələri fəaliyyət göstərirdi ki, onların gələcək riyaziyyatçı kadrların formalaşdırılmasında mühüm rol oynadılar.

Ali məktəblərin tələbə-müəllim heyətinin sosial və milli tərkibinin yaxşılaşdırılması, onun fəhlə-kəndli mühitindən çıxmış kadrlarla genişləndirilməsi sayəsində onlarda azərbaycanlıların sayı sürətlə artırdı. Bu isə öz növbəsində milli ziyalı kadrların hazırlanmasına öz müsbət təsirini göstərirdi. Ali tədris müəssisələrinin müəllimlərinin elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmaları və ixtisaslarını artırmaları üçün şərait yaradılırdı.

İxtisaslı mütəxəssis hazırlığının digər mühüm formasını azərbaycanlı gənclərin təhsil almaq üçün Rusiyanın ali təhsil müəssisələrinə göndərilməsi təşkil edirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan gənclərin bir hissəsi həmçinin öz təhsilini başa çatdırmaq üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərilmişdi. 1925/26-cı tədris ilində Almaniya, Fransa, İtaliya və Türkiyədə Azərbaycan Sovet hökumətinin təqaüdü ilə 129 tələbə təhsil alırdı. (Azərbaycan tarixi cild 6, 2001: 206).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sovet hakimiyyətinə qədər Azərbaycanda elmi tədqiqatlarla, xüsusən təbii-texniki profili tədqiqatlarla məşğul olan ayrıca tədqiqat qurumları mövcud deyildi. Ölkədə elmi tədqiqatlarla məşğul olanların sayı da çox məhduddu idi. Düzdür, Cümhuriyyət dövründə ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində bu

istiqamətdə ilkin addımlar atılmağa başlanılsa da, yalnız sovet hakimiyyəti dövründə ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində elmi-tədqiqat qurumlarının geniş şəbəkəsinin yaradılması işinə başlandı. Bu məqsədlə 1921-ci ilin fevralında Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində elm və təhsil sahəsində işlərə ümumi rəhbərlik üçün akademik şöbə yaradıldı. (Azərbaycan tarixi cild 6, 2001: 207). Onun tərkibinə mövcud ali məktəblər - Azərbaycan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Politexnik İnstitutu, eləcə də Dövlət Muzeyi, Dövlət Arxivi, Dövlət Kitabxanası və "bütün digər elmi xarakterə malik məktəbləri və idarələri daxil edildi.

1920-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tərkibində Fizika-Riyaziyyat fakültəsinin açılması ilə ölkəmizdə riyaziyyat sahəsində ilk elmi tədqiqatlar aparılmağa başlanılmışdır.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda təbiətşünaslıq, fundamental (o cümlədən riyaziyyat) və texnika elmlərinin yaradılması prosesində RSFSR-in elmi təşkilatları yaxından iştirak edirdilər. Bu məqsədlə Moskva, Leningrad, Kiyev və başqa şəhərlərdən görkəmli alimlər Azərbaycana ezam olundular. (Керимова, 2005: 50-51). Düzdür bu zaman əsas diqqət sovet dövlətinin iqtisadi maraqlarına cavab verən sahələrinə, xüsusən neft sənayesinin inkişafını nəzərdə tutan elm sahələrinə (neft geologiyası, neft kimyası, energetika və s.) daha çox diqqət yetirilirdi. Bununla yanaşı digər təbiət elmlərinin, xüsusən riyaziyyat elminin inkişafı üçün ilkin zəmin yaradılırdı. Fizika-riyaziyyat elmləri sahəsində əsas tədqiqatların aparıldığı əsas elmi müəssisə yenə də Azərbaycan (Bakı) Dövlət Universiteti idi. Bu məqsədlə universitetdə müvafiq kafedrlər yaradılmışdı. Azərbaycan Politexnik İnstitutunda da fizika-riyaziyyat sahəsində tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdı. Ancaq onu da etiraf etmək lazımdır ki, bu ali məktəblərdə təbiətşünaslıq sahəsində

tədqiqatların aparılmasında əsas rolu Rusiyadan dəvət edilmiş mütəxəssislər oynayırdılar.

Savadsızlığa qarşı mübarizə isə müəllim kadrlara olan ehtiyacın artmasına səbəb oldu.

Sovet hakimiyyəti özünə dayaqlarını möhkəmləndirmək məqsədilə yeni sosial təbəqə - sovet ziyalıları təbəqəsi yetişdirmək məqsədi güdüdü. Bu təhsil və elm sahəsində aparılan dövlət siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar milli elmi kadrların qısa müddət ərzində təşəkkül tapmasına səbəb oldu. Bu Azərbaycanda artıq müstəqil elmi tədqiqatlar aparılması üçün şərait yaratdı. Yeni yaradılmış ali təhsil müəssisələrinin yaradılmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaşamış alimlər və ziyalılar yaxından iştirak edirdilər.

1923-cü il noyabrın 2-də 40 nəfərə qədər görkəmli alim və mütəxəssisin iştirakı ilə ilk təsis iclası keçirilmiş "Azərbaycanı Tədqiq Və Tətəbbi cəmiyyəti" Azərbaycanda elmin dövlət səviyyəsində inkişaf etdirilməsində istiqamətində vahid elmi mərkəz rolunu oynadı. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Ə. Haqverdiyev Cəmiyyətin ilk sədri, N. Nərimanov və S. Ağamalıoğlu isə Cəmiyyətin fəxri sədrləri seçildilər. Cəmiyyətin Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Şamaxı, Lənkəran, Gəncə, Zaqatala və Şəkidə şöbələri yaradılmışdı. Cəmiyyətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq üç bölməsi tarix-etnoqrafiya, iqtisadiyyat və təbiətşünaslıq bölmələri və bölmələrin nəzdində komissiyalar və yarımkomissiyalar yaradılmışdı. Cəmiyyətin işində elmin müxtəlif sahələrini birləşdirən alimlər iştirak etsə də, müvafiq kadrların azlığı səbəbindən əsasən ictimai elmlər sahəsində tədqiqatlarla məşğul olurdu. 1927-ci ilin sonunda Cəmiyyətin min nəfərdən artıq üzvü var idi. Cəmiyyət rus və Azərbaycan dillərində elmi jurnal - "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbi

Cəmiyyətinin xəbərləri"ni nəşr edirdi. Cəmiyyət SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində yerləşən elmi-tədqiqat institutları ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Bu məqsədlə 1925-ci ildə Cəmiyyətin Moskvada və Leninqradda şöbələri də təsis edilmiş, tanınmış rus alimləri respublikada elmi inkişaf etdirmək üçün Bakıya dəvət edilmişdi. (Керимова, 2005: 52-56).

Sovet dövlətinin savadsızlığın ləğv edilməsi sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər sayəsində 20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin elliklə savadlanması genişləndirdi. Savadsızlığın ləğv edilməsində partiyanın "Savadsızlığı ləğv etmək işi haqqında" 1929-cu il 17 may tarixli qərarı mühüm rol oynadı. 1928-ci ildə Azərbaycan SSR XKS yanında 1928-ci ildə xüsusi respublika komissiyası təşkil edilmişdi. Savadsızlığın ləğv işində partiya, sovet, komsomol təşkilatları, "Rədd olsun savadsızlıq" cəmiyyəti və onun yerli şöbələri yaxından iştirak edirdilər. Bu tədbirlər sayəsində 1928-1930-cu illərdə 212836 nəfər öz savadsızlığını ləğv etmişdi. Savadlanma hərəkatı sonrakı illərdə də davam etdi. Savadlanma uğrunda kütləvi hərəkatının inkişaf etdirilməsi sayəsində Azərbaycanda 980 min nəfərədək adamın savadsızlıq və azsavadlılığını ləğv etmək, əhalinin savadlılıq faizini 18,5-dən 50,9 faizədək qaldırmaq mümkün olmuşdu. ("Заря Востока", 1927: 404). Sonrakı illərdə Azərbaycanda əhalinin savadlanması sahəsində aparılan işlər daha müsbət nəticələr verdi. İkinci beşillikdə Azərbaycan SSR-də 1178,5 min nəfər savad məktəbləri, kursları və müxtəlif təhsil metodları ilə əhatə olunmuşdu. 1939-cu ildə bütün respublika əhalisinin savadlılığı 1926-cı ildəki 18,1 faizə qarşı 73,8 faiz təşkil edirdi. Savadlanma hərəkatının ən mühüm nəticəsi azərbaycanlılar və xüsusən azərbaycanlı qadınlar arasında savadlılığın artması oldu (1939-cu ildə müvafiq olaraq 65,5 və 54,7

faiz) (Культурное строительство СССР, 1940: .279).

20-ci - 30-cu illərdə təhsil sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər – məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi, ümumi icbari ibtidai təhsilə keçid, latın qrafikalı əlifbaya keçid, ümumtəhsil və savad kurslarında işləmək üçün pedaqoqlar hazırlayan pedaqoji məktəblərin və texnikumların sayının artması və s. tədbirlər Azərbaycanda təhsilin inkişafında dönüş yaratdı. Artıq 1936/37-ci tədris ilində respublikada 15137 müəllim var idi. (Azərbaycan tarixi, cild 6, 2001: 28). 1939-cu il yanvarın 1-nə respublikanın məktəblərində 19 min nəfərdən çox, o cümlədən 2098 nəfər ali təhsilli müəllim çalışırdı. 1940/41-ci tədris ilində respublikanın 1668 ibtidai məktəbində 406153; 1240 yeddiillik məktəbində 192825; 3575 sayda bütün ümumtəhsil məktəbində isə 653071 şagird oxuyurdu. (Культурное строительство СССР, 1940: 3, 52, 56).

Ali və orta ixtisas təhsilinin yenidən qurulması, yerli millətdən olan gənclərin ali və orta ixtisas təhsilinə cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən biri idi. Xüsusən təbiətşünaslıq və texniki sahələrdə milli kadr hazırlığı günü əsas tələblərdən biri idi. Yeganə ali texniki təhsil müəssisəsi olan Azərbaycan Politexnik İnstitutu kadr hazırlığı sahəsində qarşıda duran vəzifələri yerinə yetirmək iqtidarında deyildi. Azərbaycan SSR XKS-nin 1930-cu il 29 iyul tarixli "Azərbaycan SSR ali və ali texniki məktəblərinin yenidən qurulması" qərarı bu istiqamətdə mühüm rol oynadı. Həmin qərar əsasında institutların strukturunda bir sıra dəyişikliklər həyata keçirildi, API-nin, ADU-nun əsasında yeni ali məktəblər yaradıldı. Nəticədə, 1932/33-cü tədris ilində respublikada on min nəfərlik tələbənin təhsil aldığı 15 ali tədris müəssisəsi var idi (Экономико-статистический бюллетень Азербайджана, 1933: 39-40). Ali məktəblərdə azərbaycanlıların sayının artmasına diqqət verilirdi. 1930/31-ci tədris

ilində ali tədris müəssisələrinə qəbul edilən 2792 abituriyentdən 1567 nəfəri (56,1 faiz) azərbaycanlı idi (Azərbaycan tarixi, cild 6, 2001: 297). Ümumiyyətlə, bu illərdə bütün ali tədris müəssisələrində azərbaycanlı tələbələrin faizi 27,3-dən 50,5-ə çatırdı (Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР, 1934: 158).

Universitet təhsilinin dirçəldilməsi məqsədilə ÜİK(b)P-nin 1931-ci ilin aprelində qəbul etdiyi "Universitetlərin məqsədli təsis edilməsi haqqında" qərarına əsasən ölkənin bir çox şəhərlərində universitetlərin yenidən açılmasına başlandı. 1934-cü il noyabrın 4-də tərkibində fizika-riyaziyyat, kimya, biologiya və tarix fakültələri olan Azərbaycan Dövlət Universiteti bərpa edildi ("Kommunist" qəzeti, 4 noyabr 1934-cü il). Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və Azərbaycan Dövlət Universiteti sonralar Azərbaycanda riyaziyyat elminin inkişafında mühüm xidmətlər göstərəcək mütəxəssislərin yetişdirilməsində böyük rol oynadılar. Bu illərdə Azərbaycanda riyaziyyat elminin inkişafında ali məktəblərin nəzdində fəaliyyət göstərən riyaziyyat kafedraları mühüm rol oynayırdılar. Görkəmli riyaziyyatçılar, elm təşkilatçıları İbrahim İbrahimov, Zahid Xəlilov və başqaları məhz bu ali məktəblərin yetirmələri olmuşlar.

İqtisadi və sosial inkişaf planlarına və tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə ali tədris müəssisələrinin ixtisas profiline yenidən baxıldı. Elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərini nəzərə almaqla ali tədris müəssisələrinin yeni plan və proqramları hazırlandı. Ali təhsil sahəsində atılan mühüm addımlar sırasında Azərbaycan dilində dərslik və dərs vəsaitlərinin yaradılması oldu. Bütövlükdə Azərbaycanda ali təhsilin inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən işlər ali məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsinə, ali təhsilli mütəxəssislərin sayının artmasına gətirib çıxardı. 1940/41-ci tədris ilində

Azərbaycanda 14,6 min tələbənin (onlardan 4887 qadın) təhsil aldığı 16 ali məktəb və 17,4 min şagirdin oxuduğu 91 orta ixtisas tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi (10.s. 285). Müharibə ərəfəsində Azərbaycanda 47,8 min nəfər ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis var idi. Ali təhsilli mütəxəssislər içərisində azərbaycanlılar 8000 nəfər və ya 39,6 faiz təşkil edirdi. 1941-ci ilin yanvarında Azərbaycanda 47,8 min nəfər ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssis var idi. Ali təhsilli mütəxəssislər içərisində azərbaycanlılar 8000 nəfər və ya 39,6 faiz təşkil edirdi. (Высшее образование в СССР, 1961: 60).

Azərbaycanda həmin illərdə ibtidai, orta, ali və orta ixtisas təhsilinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan addımlar yüksəkixtisaslı ziyalı kadrların formalaşdırılması, o cümlədən respublikada elmi potensialın yaradılması üçün əlverişli zəmin yaratdı. Məhz bunun nəticəsində 20-ci illərin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda elmin müxtəlif sahələrində araşdırmalar aparan ilk elmi tədqiqat müəssisələri yaradılmağa başlandı. Əlbəttə, bu elmi müəssisələrin fəaliyyət istiqamətləri ilk növbədə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf vəzifələrinə uyğun olaraq müəyyənləşirdi və ilk növbədə sürətlə inkişaf edən neft və neft-kimya sənayesinin müxtəlif sahələrində tədqiqatların aparılmasını nəzərdə tuturdu. Təsadüfi deyildir ki, 1927-ci ildə Elmi-Tədqiqat Neft İnstitutu, 1929-cu ildə isə onun bazasında elmi-tədqiqat neft çıxarılması və elmi-tədqiqat neft emalı və neft kimyası institutları yaradıldı (Наука в Азербайджанской ССР за 15 лет, 1938: 63-64). Həmin ildə Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Geoloji-Kəşfiyyat İnstitutu (ÜİETGKİ) yaradıldı. Qısa müddət ərzində adı çəkilən institutlar mühüm elmi nailiyyətlər əldə etmişdilər. Həmin illərdə SSRİ-nin neft və energetika məsələləri ilə məşğul olan bir çox tədqiqat institutlarının Bakıda şöbələri də yaradılmışdı. Həmin illərdə Azərbaycanın

coğrafiyasını, fauna və florasını, kənd təsərrüfatını, məhsuldar qüvvələrini öyrənən ilk tədqiqat müəssisələri də formalaşdırılmağa başlanmışdı.

1929-cu ildə Azərbaycan MİK nəzdində yaradılmış Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Az. DETİ) respublikada fəaliyyət göstərən bütün elmi idarə və təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirirdi. İnstitutun təbiət, biologiya, tarix və etnoqrafiya, dilçilik, ədəbiyyat və incəsənət, fəlsəfə, Sovet Şərqi və xarici Şərq, dövlət və hüquq bölmələri var idi. (Керимова, 2005: 136-147).

1932-ci ilin sonlarına yaxın Azərbaycanda elmi-tədqiqat müəssisələrinin və ali məktəblərin geniş şəbəkəsi yaradılmışdı. Respublikada 30 elmi müəssisə və 10 ali təhsil ocağı fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövrdə respublikada 800 elmi əməkdaş, o cümlədən 87 professor və 138 dosent çalışırdı. (Керимова, 2005: 147).

Lakin sənayenin, xalq təsərrüfatının, mədəniyyətin yenidən qurulması və inkişafı elmi tədqiqatların genişləndirilməsini və dərinləşdirilməsini, məhsuldar qüvvələrin kompleks şəkildə öyrənilməsini tələb edirdi. Bu isə respublikada müxtəlif ixtisaslardan olan alimlərin tədqiqatlarını birləşdirəcək, daha geniş və çoxsahəli elmi mərkəzin təşkilini zəruri edirdi.

Azərbaycanda elm tarixinin II dövrü 1932-1945-ci illəri əhatə edir. Bu dövr SSRİ EA Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan Şöbəsinin yaradılmasından başlayaraq 1945-ci ildə SSRİ EA Azərbaycan Filialınının müstəqil Elmlər Akademiyasına çevrilməsinə qədər davam etmişdir.

ZSFSR XKS-nin 25 noyabr 1932-ci il tarixli qərarı ilə SSRİ EA Qafqazşünaslıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun bazasında təbiət və ictimai elmlər şöbələrindən ibarət SSRİ EA-nın Zaqafqaziya filialının yaradıldı. Elə həmin ildə Azərbaycan MİK Azərbaycan

DETi-nin bazasında SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan Şöbəsinin (EAZFAŞ) yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Qərarla şöbənin əsas vəzifəsi "Azərbaycanın təbii zənginliklərinin və tarixi inkişaf proseslərinin hərtərəfli öyrənilməsi" müəyyənləşdirilmişdi. (Бакинский рабочий", 2 января 1933 г). Şöbənin işində SSRİ-nin bir sıra görkəmli alimləri (akademiklər İ.M.Qubkin, F.Y.Levinson-Lessinq, İ.İ.Meşşaninov; N.N.Marr, müxbir üzvləri A.A.Qrossheym, K.A.Krasuski, professorlar M.V.Abramoviç, D.V.Qolubyatnikov, A.Vəzirzadə, A.N.Derjavin, İ.Q.Yesman, V.S.Yeliatyevski, A.O.Makovelski, V.Xulufu, Y.B.Lopuxin, V.P.Smirnov-Loginov, İ.V.Fiqurovski və b.) cəlb edilmişdilər. Şöbəyə Ruhulla Axundov rəhbərlik edirdi. Şöbədə 11 bölmə və bir neçə komissiya fəaliyyət göstərirdi. EA ZFAŞ fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə Azərbaycanın məhsuldar qüvvələrinin öyrənilməsi, təbiət, texnika və ictimai elmlər sahəsində bir çox mühüm işlər gördü. Bu dövrdə respublikada elmi potensialın formalaşdırılması istiqamətində fəal addımlar atıldı. (Керимова, 2005: 148-160).

1935-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının qərarı ilə şöbə SSRİ EA Azərbaycan Filialına çevrilməsi ilə Azərbaycanda elm sisteminin inkişafında yeni dövr başlandı (Наука в Азербайджанской ССР за 15 лет , 1938: 25). Onun tərkibində geologiya, fizika, energetika, torpaqşünaslıq bölmələri, kimya, botanika, zoologiya, tarix, etnoqrafiya və arxeologiya, dil və ədəbiyyat institutları var idi. SSRİ EA Azərbaycan filialının Elmi Şurası 66 nəfər tərkibdə təsdiq edilmişdi. ("Известия Азербайджанского филиала А Н СССР", 193611-12). Filialın Rəyasət Heyətinin sədri əvvəl akad. F.Levinson-Lessinq, sonra akad. İ.M.Qubkin, sonralar isə akad. S.S.Namyotkin oldu (Керимова, 2005: 161).

SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının nizamnaməsinə əsasən Fizika sektoru, həmçinin riyaziyyat sahəsində də tədqiqatlar aparmalı idi. Bununla Sovet Azərbaycanında ilk dəfə akademik səviyyədə riyazi tədqiqatların əsası qoyuldu.

Azərbaycanda riyaziyyat elminin inkişafı SSRİ rəhbərliyinin xüsusi diqqət mərkəzində idi. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycanda neftin çıxarılması və emalının sürətlə inkişafı ilə bağlı idi.

Həmin illərdə Azərbaycan filialında elmi kadrların hazırlanması, ixtisalarının artırılması, aspiranturanın komplektləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər aparılırdı. 1937-ci ildə elmi adların və dərəcələrin tətbiq edilməsi üçün Ali Attestasiya Komissiyası yaradıldı. 30-cu illərin ikinci yarısında riyaziyyat üzrə namizədlik dissertasiyaları müdafiə edərək fizika-riyaziyyat elmləri namizədi alimlik dərəcələri almış ilk azərbaycanlı riyaziyyatçılar nəslə yetişdi. 1940-cı ildə Azərbaycanda 321 nəfər aspiranturada oxuyurdu. Azərbaycanlılar arasında riyaziyyat üzrə ilk alimlik dərəcəsi almış alim İbrahim İbiş oğlu İbrahimovdur. İ.İbrahimov 1935-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Fizika-riyaziyyat fakültəsini riyaziyyat ixtisası üzrə fərqlənmə diplom ilə bitirdikdən sonra 1935-1936-cı illərdə Mühəndislərin İxtisasartırma İnstitutunda əmək fəaliyyətinə başlamış, 1939-1947-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Funksiyalar nəzəriyyəsi" kafedrasının müdiri, 1947-1958-ci illərdə isə Pedaqoji İnstitutun "Riyazi analiz" kafedrasının müdiri vəzifələrində çalışmışdır. 1958-ci ildən onun elmi-pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan Elmlər Akademiyası ilə bağlı olmuşdur. 1958-1959-cu illərdə Fizika və Riyaziyyat İnstitutunda şöbə müdiri, 1959-1963 illərdə AEA Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun direktoru vəzifələrində çalışmışdır. İbrahim İbrahimov 1963-cü ildən ömrünün sonunadək həmin institutun

“Funksiyalar nəzəriyyəsi” şöbəsinin müdiri olmuşdur. 1977-ci ildən Azərbaycan Riyaziyyat Cəmiyyətinin sədri olmuşdur. O, 1968-ci ildə Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü seçilmiş və Əməkdar Elm Xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür. İbrahim İbrahimov 1939-cu ildə M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasını bitirmiş və elə həmin ildə orada görkəmli riyaziyyatçı A.O. Gelfondun rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. İ. İbrahimov Azərbaycanda riyaziyyat üzrə müdafiə etmiş ilk alimdir. Onun dissertasiya mövzusu “Analitik funksiyaların bəzi sistemlərinin tamlığı haqqında” (“О полноте некоторых систем аналитических функций”) olmuşdur.

İ.İbrahimovdan sonra riyaziyyat elmi üzrə alimlik dərəcəsi müdafiə etmiş ikinci azərbaycanlı, Azərbaycan EA-nın gələcək prezidenti, görkəmli riyaziyyatçı Zahid Xəlilov olmuşdur. Z. Xəlilov Azərbaycan Dövlət Universitetinin riyaziyyat şöbəsinə daxil olmuş, 1930-1934-cü illərdə Universitet bağlandığına görə ali təhsilini Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda başa vurmuşdur. O 1937-ci ildə Tiflisdə Riyaziyyat İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuş, 1940-cı il aprelin

22-də Tiflis Dövlət Universitetində məşhur riyaziyyatçı, professor S. Berqmanın rəhbərliyi altında “Kleb məsələsi və onun ümumiləşməsi” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək fizika-riyaziyyat elmləri namizədi — alimlik dərəcəsi almışdır. 1940-cı ildə Bakıya Azərbaycan Dövlət Universitetinə dəvət edilən Zahid Xəlilov ömrünü həmişəlik Azərbaycan və onun elmi ilə bağlamışdır.

Müharibə ərəfəsində Azərbaycanda artıq müəyyən qədər elmi kadr potensialı formalaşmışdı. Azərbaycanda 1940-cı ildə 60 elmi müəssisə, o cümlədən 23 elmi-tədqiqat institutu, onların filialları və şöbələri, 16 ali məktəb fəaliyyət göstərirdi. SSRİ EA Azərbaycan filialın işçilərinin sayı 640 nəfərə çatmışdı, onlardan 452 elmi və elmi-texniki işçi idi. Elmi müəssisələrdə çalışanları 75-i professor, elmlər doktoru və namizədi idi. Bütövlükdə Azərbaycanda elmi işçilərin sayı 1933-ə çatmışdı (Kerimova 2005: 203) Yüksək ixtisaslı elmi kadrların mövcudluğu, filialda elmi tədqiqatların inkişafı onun bəzi elmi müəssisələrinə dissertasiyaların müdafiəsini təşkil etmək və alimlik dərəcələri vermək hüquqi qazandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan tarixi (2001). Cild 6. Bakı: Elm

Kommunist qəzeti, 4 noyabr 1934-cü il.

Mərdanov M (2011). Azərbaycan təhsil tarixi. II cild. (1920-1991-ci illər). Bakı: Təhsil

Бакинский рабочий qəzeti, 2 января 1933 г.

Высшее образование в СССР (1961). Стат. сб., М.

Заря Востока qəzeti, 23 декабря 1923 г.

Известия Азербайджанского филиала АН СССР (1936). №1

Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства ЗСФСР (1934).

Тифлис

Керимова, Т.С (2005). Из истории Национальной Академии наук Азербайджана -Баку: Тахсил

Культурное строительство СССР (1940). Стат. сб., М.,

Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет (1960). Юбилейный стат. сб. Баку

Наука в Азербайджанской ССР за 15 лет (1938). Баку

Социалистическое строительство АзССР (1935). Стат. сб., Баку

Экономико-статистический бюллетень Азербайджана. 1933, №2.

FOR AUTHORS

Scientific-theoretical content of the journal:

* To publish articles on the history of development of science, discoveries and inventions, modern scientific achievements, history of science and relevant problems of science studies in the world, including Azerbaijan.

Aim of the Journal:

* Presenting and promoting the researches of Azerbaijani scientists on the history of science and scientific studies at the international level,

* Studying the experience of world scientists in the field of history of the science and science of science, to exchange experience and cooperate with foreign and Azerbaijani scientists in this field.

* Access to the database of international scientific journals (Web of Science, Scopus, ISI, ISSM, ESSM, etc.).

Main objectives of journal:

* To publish the results of scientific research of Azerbaijani and foreign scientists in accordance with the profile of the journal;

* To give an overview of researches on the history of science and methodology of science;

* To provide methodological assistance to research projects;

* To provide scientific and methodological assistance to the educational process of high schools of Azerbaijan and foreign countries in the field of history of science and science of science;

* To intensify the exchange of information, methodological and other intellectual resources for the development of more effective research in the history of science and science of science;

* To professionally review works on the history of science and science of science, as well as to study the user's attitude;

Sections of the Journal:

* History of natural sciences

* History of exact and technical sciences

* History of humanities and social sciences

* Source studies and historiography of the history of science

* Theory and methodology of the history of science

The journal is open for collaboration with all scientists and researchers abroad who are engaged in this field.

The manuscripts of scientists and researchers, scientific and pedagogical workers, which have not been published before, are acceptable for publication in the journal.

The manuscripts should be written in Azerbaijani and other Turkic languages, English, Russian.

All published research articles in this journal have undergone rigorous anonymous review by independent expert reviewers.

All manuscripts with two positive blind review will be accept by the Editorial Board of the Journal. The paper for publication in the journal will be sent to the authors via e-mail.

The Journal is published twice a year. The special issue of journal is also possible.

It is important for the author to add ORCID ID.

About: <https://info.orcid.org/what-is-orcid/>

It is important for the author to add UDC

About: https://en.wikipedia.org/wiki/Universal_Decimal_Classification

Articles must be clearly presented and have a certain target of readers. The paper should be with a length not exceeding 6,000 characters .

The article should be consisted of Introduction, Main Text (with subtitles), Conclusion and References. Keywords and abstracts in three languages is needed.

The abstract should be a single paragraph of not less than 250 words, clearly stating the objective of the paper.

The paper can be submitted either via e-mail (jhsss.hs.anas@gmail.com) or flash drives.

Manuscripts that do not comply with the above-mentioned guidelines will be considered as non-admissible by the Editorial Board!

Manuscripts should be:

-submitted in Ms Word («.doc», «.docx»);

-formatted in Times New Roman 12 pt., 1.15 spacing and with margins Top and Bottom: 2 cm, Left: 3 cm, Right: 1 cm;

The title should include the title of the Paper, the author's name, and information, an abstract and keywords.

The title of the article should be formatted in Bold, Uppercase and Align Centre.

An asterisk (*) should be added to the author's name, and the author's academic degree, affiliation and e-mail address should be indicated below.

Any pictures or images to be used in the paper should be submitted to the journal as a single separate JPG or JPEG file and should not exceed 10x20 cm in size. Quality- image is preferred. References to figures and tables are important.

The citation should be given at the end of the paper in APA Citation 7th Edition.

Example: (*surname of author, year: page*) – (*Richard, 2022: 200*).

About APA 7th Referencing: <https://thinpo.com/bilim/apa-7-yazim-kurallari-ile-makale-yazimi-ve-kaynakca/>

<http://acikkaynak.bilecik.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11552/1026/ORCID%20Bilgi%20Notu.pdf?sequence=4&isAllowed=y>

Referencing for Books:

Blase, J. (1991) *The politics of Life in Schools: Power, Conflict and Cooperation*. London: Sage Publications.

Referencing for Edited Books:

Gupta, R. (Ed.) (2003) *Remote Sensing Geology*. Germany: Springer-Verlag.

Referencing for Chapters in Edited Books:

Newman, W. R. (2013) 'Medieval Alchemy' in Lindeberg, D. C. and Shank, M.H. (eds.) *The Cambridge History of Science, Volume 2*. New York: Cambridge University Press.

Referencing for Journals:

O'Reilly, C. A. and Roberts, K. H. (1977) 'Task Group Structure, Communication and Effectiveness in Three Organizations', *Journal of Applied Psychology*, 62 (6), pp. 674-681.

Referencing for Journal Articles: online/electronic

Wang, F., Maidment, G., Missenden, J. & Tozer, R. (2007) The novel use of phase change materials in refrigeration plant. Part 1: Experimental investigation. *Applied Thermal Engineering*. 27 (17–18), 2893–2901. Available from: DOI:10.1016/j.applthermaleng.2005.06.011. [Accessed 15th June 2016].

or

Read, B. (2008) Anti-cheating crusader vexes some professors. *Chronicle of Higher Education*. 54 (25). Available from: <http://global.factiva.com/> [Accessed 5th August 2016].

Referencing for Newspaper:

Rosenberg, G. (1997, March 31). *Electronic Discovery Proves an Effective Legal Weapon*. *The New York Times*, p. D5.

For more information visit: <https://jhsss.net/>

Copyright ©2021 by the Institute History of Science, National Academy of Science Azerbaijan.

All rights reserved

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN

Jurnalın elmi-nəzəri məzmunu:

* Dünyada, o cümlədən Azərbaycanda elmin inkişaf tarixi, kəşflər və ixtiralar, müasir elmi nailiyyətlər, elm tarixi və elmsünaslığın aktual problemləri ilə bağlı məqalələri dərc etmək;

Jurnalın məqsədi:

* Azərbaycan alimlərinin elm tarixi və elmsünaslığa dair tədqiqatlarını beynəlxalq səviyyədə təqdim və təbliğ etmək,
* dünya alimlərinin elm tarixi və elmsünaslıq sahəsində təcrübələrini öyrənmək, sözügedən sahə üzrə xarici ölkə və Azərbaycan alimləri ilə qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi aparmaq və əməkdaşlıq etmək.

* beynəlxalq elmi jurnalların bazasına (Web of Science, Scopus, ISI, İSSM, ESSM və s.) daxil olmaq.

Jurnalın başlıca vəzifələri:

* jurnalın profilinə uyğun olaraq, Azərbaycanın və xarici ölkə alimlərinin elmi-tədqiqat işləri barədə oxucuları məlumatlandırmaq --nəticələrini dərc etmək;

* elm tarixi və elmsünaslığın metodologiyasına dair tədqiqatların icmalını vermək;

* elmi-tədqiqat layihələrinə metodiki yardım etmək;

* Azərbaycanın və xarici ölkələrin ali məktəblərinin elm tarixi və elmsünaslıq istiqamətləri üzrə tədris prosesinə elmi-metodiki yardım etmək;

* elm tarixi və elmsünaslığın daha effektiv tədqiqinin inkişafı üçün informasiya, metodiki və digər intellektual ehtiyatların mübadiləsini təşkil etmək;

* elm tarixi və elmsünaslığa dair əsərləri peşəkar səviyyədə rəyləşdirmək, eyni zamanda oxucu münasibətini araşdırmaq;

Jurnalın bölmələri:

* Təbiət elmləri tarixi

* Dəqiq və texniki elmlər tarixi

* Humanitar və ictimai elmlər tarixi

* Elm tarixinin mənbəşünaslığı və tarixşünaslığı

* Elm tarixinin nəzəriyyəsi və metodologiyası

* Elmsünaslıq və sosial elmlər

Ətraflı məlumat üçün ziyarət edin: <https://jhsss.net/>

Jurnal bu sahə ilə məşğul olan bütün alim və tədqiqatçılarla əməkdaşlıq üçün açıqdır.

Jurnalda nəşr olunmaq üçün alim və tədqiqatçıların, elmi və pedaqoji işçilərin əvvəllər heç yerdə çap olunmamış məqalələri qəbul edilir.

Məqalələr Azərbaycan və digər türk dillərində, ingilis, rus dillərində təqdim edilə bilər.

Bütün məqalələr jurnalın redaksiya heyəti tərəfindən yoxlanaraq nəzərdən keçirilir. Redaksiya heyətinin təqdim olunan məqalənin jurnalda dərc olunması üçün qəbul edilməsi qərarı müəlliflərə elektron poçt vasitəsilə göndərilir.

Jurnal ildə 2 dəfə nəşr olunur. Jurnalın xüsusi buraxılışının da nəşri mümkündür.

Müəllifin ORCID ID göstərməsi vacibdir.

Məlumat: <https://info.orcid.org/what-is-orcid/>

Müəllifin UOT indeksi göstərməsi vacibdir.

Məlumat: https://en.wikipedia.org/wiki/Universal_Decimal_Classification

Məqalənin təqdim edilməsi qaydası

Məqalələr aydın şəkildə təqdim edilməli və müəyyən oxucu hədəfinə malik olmalıdır. Təvsiyə olunan məqalənin həcmi 6000 sözdən çox olmamalıdır.

Müəlliflər məqalənin aşağıdakı ümumiləşdirilmiş quruluşuna əməl etməlidirlər: Başlıq, Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlarla birlikdə), Nəticə və İstifadə edilmiş ədəbiyyat.

Xülasə 250 sözdən az olmamalı və məqalənin əsas məzmununu əhatə etməlidir.

Məqalə ya e-mail ilə (jhsss.hs.anas@gmail.com) ya da elektron daşıyıcıda təqdim oluna bilər.

Təqdim olunan məqalə:

- Ms Office Word formatında (“doc”, “docx”) olmalıdır;
- Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12 (on iki) punto, sətir aralığı 1.5 interval müəyyən edilir;
- Sənədin kənarları yuxarı və aşağıdan 20 (iyirmi) mm, soldan 30 (otuz) mm, sağdan isə 10 (on) mm olmalıdır.

Başlıq hissədə məqalənin başlığı, müəllifin adı, xülasə və açar sözlər yer almalıdır.

Məqalənin başlığı böyük hərflə qalın şriftlə verilməli və ortada yer almalıdır.

Müəllifin adına (*) ulduz işarəsi əlavə olunmalı və aşağıda müəllifin elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail ünvanı qeyd olunmalıdır.

Məqalə mətnini müşayiət edən hər hansı bir illüstrasiya (şəkillər, rəsmlər, fotoşəkillər) JPG və ya JPEG formatında ayrı sənədlər şəklində jurnala təqdim edilməli və 10x20 sm-dən çox olmamalıdır. İllüstrasiyalı materialların keyfiyyəti arzuolunandır. Rəqəmlər və ya cədvəllərin alt yazıları tələb olunur.

Məqalə APA 7 istinadlama sistemi əsasında tərtib olunmalıdır.

Nümunə: (müəllifin soyadı, nəşr ili: səhifə) – (Mirzəbəyova, 2022: 154)

APA 7 üçün əlavə məlumat <https://thinpo.com/bilim/apa-7-yazim-kurallari-ile-makale-yazimi-ve-kaynakca/>.

Kitablarda:

Blase, J. (1991) *The politics of Life in Schools: Power, Conflict and Cooperation*. London: Sage Publications.

Redaktə olunmuş kitablarda:

Gupta, R. (Ed.) (2003) *Remote Sensing Geology*. Germany: Springer-Verlag.

Redaktə olunmuş kitablarda başlıqlarda:

Newman, W. R. (2013) ‘Medieval Alchemy’ in Lindeberg, D. C. and Shank, M.H. (eds.) *The Cambridge History of Science, Volume 2*. New York: Cambridge University Press.

Jurnallarda:

O’Reilly, C. A. and Roberts, K. H. (1977) ‘Task Group Structure, Communication and Effectiveness in Three Organizations’, *Journal of Applied Psychology*, 62 (6), pp. 674-681.

Elektron jurnallarda:

Wang, F., Maidment, G., Missenden, J. & Tozer, R. (2007) The novel use of phase change materials in refrigeration plant. Part 1: Experimental investigation. *Applied Thermal Engineering*. 27 (17–18), 2893–2901. Available from: DOI:10.1016/j.applthermaleng.2005.06.011. [Accessed 15th June 2016].

or

Read, B. (2008) Anti-cheating crusader vexes some professors. *Chronicle of Higher Education*. 54 (25). Available from: <http://global.factiva.com/> [Accessed 5th August 2016].

Qəzetlərdə:

Rosenberg, G. (1997, March 31). *Electronic Discovery Proves an Effective Legal Weapon*. *The New York Times*, p. D5.

Yuxarıdakı tələblərə uyğun tərtib edilməyən məqalələr redaksiya tərəfindən baxılmayacaqdır!

Copyright ©2021 by the Institute History of Science, National Academy of Science Azerbaijan.

All rights reserved

ДЛЯ АВТОРОВ

Научно-теоретическое содержание журнала:

* Публикация статей по истории развития науки, открытиям и изобретениям, современным научным достижениям, истории науки и связанным с ней проблемам науковедения в мире, включая Азербайджан;

Цель журнала:

* Презентация и пропагандирование исследований азербайджанских ученых по истории науки и научных исследований на международном уровне.

* Изучение мирового опыта ученых в области истории науки и науковедения, обмен опытом и сотрудничество между зарубежными и азербайджанскими учеными в данной области.

* Доступ к базе данных международных научных журналов (Web of Science, Scopus, ISI, ISSM, ESSM, etc.).

Основные задачи журнала:

* Информировать читателей об итогах научно-исследовательских работ ученых Азербайджана и зарубежных стран в соответствии с профилем журнала;

* Предоставлять обзоры исследований по методологии истории науки и науковедения;

* Обеспечивать методологическую помощь для научно-исследовательских проектов;

* Обеспечивать научную и методологическую помощь образовательному (учебному) процессу в высших учебных заведениях Азербайджана и зарубежных странах в области истории науки и науковедения;

* Организовать обмен информационными, методологическими и другими интеллектуальными ресурсами, в интересах развития более эффективных исследований в истории науки и науковедении;

* Составлять обзор работ по истории науки и науковедению, а также изучать мнение читательской аудитории;

Разделы журнала:

* История естественных наук

* История точных и технических наук

* История гуманитарных и общественных наук

* Источниковедение и историография истории науки

* Теория и методология истории науки

* Науковедение и социальные науки

Для получения дополнительной информации посетите <https://jhsss.net/>

Журнал открыт для сотрудничества со всеми заинтересованными учёными, которые ведут исследования в этом направлении.

Журнал принимает ранее не публиковавшиеся статьи учёных и исследователей, научных и педагогических сотрудников.

Статьи могут быть представлены на азербайджанском, турецком, английском и русском языках.

Все статьи рецензируются редакционной коллегией журнала. Решение редколлегии о принятии представленной статьи к публикации в журнале направляется авторам по электронной почте.

Журнал выходит два раза в год. Также в течении года возможен выпуск специального номера журнала.

Обязательным является представление автором ORCID ID.

Информация: <https://info.orcid.org/what-is-orcid/>

Обязательным является представление автором УДК статьи.

Информация: https://en.wikipedia.org/wiki/Universal_Decimal_Classification

Порядок представления статьи

Статьи должны быть четкими и целенаправленными. Объем рекомендуемой статьи не должен превышать 6000 знаков.

Авторы должны придерживаться следующей обобщенной структуры статьи: название, введение, основной текст с подзаголовками, заключение, список литературы. Необходимы ключевые слова и аннотации на трех языках.

Аннотация представляет собой краткий обзор (не менее 250 слов) содержания работы и указывает на ключевые проблемы, к которым обращается автор, на подход к этим проблемам и на достижения автора в их решении.

Статья может быть представлена как по электронной почте (jhsss.hs.anas@gmail.com), так и на различных электронных носителях.

Представляемую к публикации в журнале статью необходимо оформить по предлагаемому образцу:

- Набор текста осуществляется в редакторе MS Word (формат файла «.docx», «.doc»);
- Шрифт – Times New Roman, размер шрифта основного текста – 12, интервал – 1,5, параметры полей: верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1 см;
- Титульная часть статьи должна включать в себя: название статьи, имя автора, аннотация, ключевые слова;
- Заголовок статьи должен быть форматирован следующим образом: жирный шрифт, верхний регистр, расположение по центру.
- К имени автора должна быть добавлена звездочка (*), и ниже должны быть указаны учёная степень, наименование организации, электронный адрес;

Иллюстрации любого характера (рисунки, чертежи, фотографии), сопровождающие текст статьи, должны быть предоставлены журналу в качестве отдельных файлов в форматах JPG or JPEG и не должны превышать размер 10x20 см. Желательно хорошее качество иллюстрирующих материалов. Подписи к рисункам или таблицам обязательны.

ЦИТИРОВАНИЕ

Ссылки должны быть расположены в конце статьи согласно стандарту APA Citation 7th Edition.

Образец: *(фамилия автора, год издания: стр.) – (Richard, 2022: 200).*

Дополнительная информация для APA 7: <https://thinpo.com/bilim/apa-7-yazim-kurallari-ile-makale-yazimi-ve-kaynakca/>

<http://acikkaynak.bilecik.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11552/1026/ORCID%20Bilgi%20Notu.pdf?sequence=4&isAllowed=y>

Ссылки для книг:

Blase, J. (1991) *The politics of Life in Schools: Power, Conflict and Cooperation*. London: Sage Publications.

Ссылки на отредактированные книги:

Gupta, R. (Ed.) (2003) *Remote Sensing Geology*. Germany: Springer-Verlag.

Ссылки на главы в отредактированных книгах:

Newman, W. R. (2013) 'Medieval Alchemy' in Lindeberg, D. C. and Shank, M.H. (eds.) *The Cambridge History of Science, Volume 2*. New York: Cambridge University Press.

Ссылки для журнала:

O'Reilly, C. A. and Roberts, K. H. (1977) 'Task Group Structure, Communication and Effectiveness in Three Organizations', *Journal of Applied Psychology*, 62 (6), pp. 674-681.

Ссылки для электронных журналов:

Wang, F., Maidment, G., Missenden, J. & Tozer, R. (2007) The novel use of phase change materials in refrigeration plant. Part 1: Experimental investigation. *Applied Thermal Engineering*. 27 (17–18), 2893–2901. Available from: DOI:10.1016/j.applthermaleng.2005.06.011. [Accessed 15th June 2016].

or

Read, B. (2008) Anti-cheating crusader vexes some professors. *Chronicle of Higher Education*. 54 (25). Available from: <http://global.factiva.com/> [Accessed 5th August 2016].

Ссылка для газеты:

Rosenberg, G. (1997, March 31). *Electronic Discovery Proves an Effective Legal Weapon*. *The New York Times*, p. D5.

Статьи, оформленные с нарушением настоящих требований, редакцией не рассматриваются!

Copyright ©2021 by the Institute History of Science, National Academy of Science Azerbaijan.

All rights reserved